

3i4

**Com revitalitzar
l'essència
del territori**

Recuperar

Direcció

Eliseu T. Climent (Institut del Territori)

Coordinació

Xavier Basora (X3 Estudis Ambientals)
Eliseu T. Climent (Institut del Territori)

Equip redactor

Xavier Basora, Pol Huguet, Xavier Sabaté,
Jordi Romero-Lengua (X3 Estudis Ambientals)

Equip assessor

Caterina Amengual, Xavier Cazorla, Jorge Cruz,
Rafael López-Monné, Pep Nebot i Pere Sala

Disseny gràfic

David Torrents
Silvia Míguez

© Edicions Tres i Quatre, S.L. i Institut del Territori, 2011
Sant Ferran, 12. 46001 València

Imprimeix: Guada Impressors
ISBN: 978-84-7502-892-7
Dipòsit legal: 978-84-7502-892-7

Aquesta publicació ha comptat amb el suport de:

Presentació

“Cap on va el territori?”, ens preguntem sovint quan, en trànsit, prenem un respir i contemplem els paisatges ambulants. Cada vegada s’assemblen més els uns als altres, i entre ells les fronteres es dilueixen i els trets identitaris queden desenfocats, quan no imperceptibles o totalment absents. Els paisatges contemporanis, o molts d’ells, s’han fabricat en sèrie. Són paisatges de *copy&paste*, deixats caure sobre el territori sense tenir en consideració la configuració particular d’aquest. Són paisatges autistes, sense voluntat de comunicar-se ni de comunicar cap mena de valor. O sí, el valor de la nul·litat. La seva lectura es fa difícil, quan no impossible, ja que construeixen cacofonies territorials, dissonàncies i derives contra natura. Són paisatges capaços de diluir les emocions positives i el sentiment d’harmonia per enaltir el desassossec i la desafecció. La ciutadania hi transita, hi solca els seus propis itineraris, però no s’hi reconeix, captiva de les dinàmiques econòmiques que ens governen. Aquestes dinàmiques dicten els usos i les configuracions del territori, dels paisatges i de la seva gent: si escau, els periurbanitzen, els despoblen, els desarrelen o, després d’explotar-los, els abandonen.

Aquests paisatges sense rumb, però, contenen els elements de la seva pròpia regeneració: els patrimonis natural i cultural. L’emergència renovada dels elements patrimonials, com si es tractés de fars en la nit, ha de guiar els habitants d’un territori cap a un reconeixement mutu entre paisatge i societat, regenerant el sentiment identitari i la consciència del lloc, revitalitzant, com el títol d’aquest llibre especifica, el territori. Recuperar, per tant, és el millor tribut al territori, al nostre patrimoni i a la cultura de la sostenibilitat enmig del context actual d’obsolescència programada.

En les pàgines que segueixen us oferim suggeriments i metodologies per impulsar projectes en aquesta línia. Esperem, doncs, que la seva lectura us sigui profitosa.

Consell Assessor
per al Desenvolupament Sostenible
Departament de la Presidència
Generalitat de Catalunya

Institut del Territori

Continguts		
Introducció	9	
Objectius i destinataris	10	
Estructura: tres blocs per a tres finalitats	12	
A REVITALITZAR ELEMENTS DEL TERRITORI: QUINS I PER A QUÈ	15	
1 Els valors del territori i el paisatge al segle XXI	16	
1.1 Territori i paisatge: una relació sinèrgica i una font de valors	17	
1.2 El patrimoni com a concepte integrador	18	
1.3 La identitat del territori i el sentiment de pertinença	19	
2 Recuperar, un concepte polièdric	20	
2.1 Què s'entén per recuperar?	21	
2.2 En quins elements cal incidir?	22	
2.3 Tornar enrere, però fins quan?	24	
3 El sentit actual de recuperar	26	
3.1 El sentit identitari: mantenir la identitat en un món global i conèixer millor la nostra història	27	
3.2 El sentit econòmic: noves oportunitats per al desenvolupament local	29	
3.3 El sentit utilitari: serveis ambientals i salut	30	
3.4 El sentit estètic: reivindicar la bellesa dels llocs	32	
B COM RECUPERAR: DIRECTRIUS METODOLÒGIQUES	35	
1 Factors d'èxit del projecte	36	
Prendre la iniciativa i generar lideratges locals	37	
Detectar una oportunitat	37	
Fer una bona selecció dels elements o conjunts a recuperar	38	
Aconseguir l'acceptació i la implicació de la població i la societat civil	38	
Construir una aliança a múltiples bandes	39	
Comptar amb voluntariat durant les tasques d'execució i manteniment	39	
Elaborar un bon projecte a partir d'unes fases ben definides	40	
Garantir la sostenibilitat (ambiental, social i econòmica) de l'element a recuperar	41	
2 Accions prèvies	42	
Inventariar i catalogar els elements	43	
Consultar informants locals	44	
Prioritzar i seleccionar la zona i l'element on intervenir	44	
Aprendre d'iniciatives semblants que hagin reeixit	46	
Justificar la necessitat del projecte i analitzar-ne la viabilitat	46	
Obtenir el vistiplau de la propietat	46	
Cercar i garantir el finançament	47	
Una estratègia de difusió i comunicació que acompanyi el projecte	48	
3 Redacció i execució del projecte	50	
3.1 Continguts del projecte	51	
3.2 Execució del projecte	55	
4 Manteniment i seguiment dels elements recuperats	56	
Vies per garantir un manteniment regular	57	
Avaluar periòdicament l'estat i l'ús de l'element recuperat	58	
La custòdia del territori com a estratègia de manteniment i seguiment	58	
5 Aprofitament, promoció i protecció	60	
Garantir una bona accessibilitat a l'element recuperat	61	
Organitzar visites guiades	62	
Integrar l'element recuperat en l'oferta econòmica, cultural i/o de lleure del territori	62	
Valorar la possibilitat de promoure la protecció legal de l'element recuperat	63	
C CASOS PRÀCTICS	65	
1 Tipologies d'elements a recuperar	66	
2 Casos pràctics: recursos i exemples	70	
Espais naturals aquàtics	72	
Espais naturals litorals i marins	74	
Boscors i altres espais naturals terrestres	76	
Espècies animals	78	
Espècies vegetals i arbres singulars	80	
Espais agrícoles i ramaders	82	
Productes agraris i races tradicionals	84	
Arquitectura rural	86	
Arquitectura de pedra en sec	88	
Camins rurals tradicionals i camins amb identitat	90	
Pobles revitalitzats	92	
Elements propis de la pesca i el mar	94	
Patrimoni industrial	96	
Antigues línies ferroviàries	98	
Arquitectura militar i elements associats a batalles històriques	100	
Patrimoni religiós i paisatges espirituals	102	
Jaciments arqueològics	104	
Celebracions populars i patrimoni etnològic	106	
Oficis en regressió	108	
Fonts bibliogràfiques i informació addicional	111	
Publicacions de referència o citades	112	
Pàgines web	115	

A large red diamond shape is centered on the right side of the page. It contains the word 'Introducció' in white text.

Introducció

Diu el diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans que *essència* és 'allò per què una cosa és el que és', o també 'la naturalesa pròpia d'una cosa'. En el cas del territori, la seva essència seria si fa no fa aquell conjunt d'elements relacionats mútuament –incloses les persones que hi viuen– que li atorguen caràcter, que el fan diferent d'un altre territori i que ens expliquen la història que hi ha al darrere. Aquesta essència territorial s'hauria de tractar com un patrimoni col·lectiu –natural i cultural– ja que conforma els fonaments d'una societat, d'un poble. Davant d'aquesta constatació, les accions que s'han dut a terme en la història recent denoten sentits oposats.

Durant les darreres dècades, un determinat concepte de *progrés* ha passat per sobre d'aquesta essència territorial, amb una actitud d'oblit, d'ignorància i, fins i tot, de menyspreu. Amb l'excusa del creixement pel creixement, però també com a conseqüència de profunds canvis socials, culturals i ambientals, s'ha perdut pel camí un patrimoni valuós, en molts casos irrecuperable. En molts casos, però no en tots els casos. Perquè encara hi ha oportunitats per desfer errors del passat o revitalitzar elements oblidats, tal com s'està veient arreu del territori amb tot un seguit d'iniciatives lloables. I és aquest sentit oposat al menyspreu territorial l'àmbit d'aquest llibre. Davant de l'oblit, memòria. Davant de la ignorància, coneixement. Davant de la deixadesa, acció. I davant de la irresponsabilitat, compromís pel territori que ens envolta i ens sustenta.

Darrere del terme *recuperar* hi ha finalitats diverses. Recuperar per no oblidar. Per no perdre la identitat. Per entendre d'on venim. Per reforçar el sentiment de pertinença a un territori. Per respectar els altres éssers vius, que també tenen dret a existir o a tornar allà d'on se'ls ha tret o exterminat. També per aprofitar elements del passat per a nous usos que beneficiïn la població local, el que ara se'n diu *revaloritzar* o *revalorar*. En definitiva, recuperar per donar una nova vitalitat a l'essència, sovint perduda, del territori: que s'hi tornin a veure persones, que el patrimoni cultural –material i immaterial– llueixi i es conegui, que hi reneixin les plantes i els arbres, que els animals hi tinguin el seu espai, i que tots plegats interactuem amb la màxima harmonia possible.

Objectius i destinataris

Aquest llibre tracta d'oportunitats i de fets consumats. Com la resta de llibres de la col·lecció "Accions pel territori", inclou un ventall d'idees, suggeriments i propostes, en aquesta ocasió per recuperar di-

versos elements que caracteritzen el territori, entès des d'una visió àmplia i holística: patrimoni natural i cultural, elements tangibles i intangibles. Tots ells relacionats, encara que sovint es recuperin de manera fragmentària per manca d'una visió global –o per manca de recursos, també cal dir-ho.

Hi trobareu idees, però també iniciatives ja executades, o en marxa, gràcies a les quals el voltor negre torna a sobrevolar el Prepirineu, els boscos cremats de la serra de Mariola recuperen la seva esplendor, els molins de vent de l'illa de Mallorca giren de nou o antigues línies ferroviàries de la Terra Alta o de les comarques gironines són reutilitzades per ciclistes i caminants. Tot un conjunt de casos pràctics repartits arreu de Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears.

Aquesta publicació no pretén ser un manual tècnic, sinó un recull divulgatiu i una font d'inspiració per a aquelles persones o entitats que vulguin emprendre una iniciativa de recuperació. Molts dels elements que es proposen recuperar compten amb manuals propis que aprofundeixen en les particularitats tècniques i metodològiques dels projectes de recuperació. Així, per exemple, si voleu rehabilitar la vegetació de ribera que ressegueix un tram de riu, en trobareu manuals específics, que també tractem de recollir, i que us assessoraran perfectament, amb tots els ets i uts.

En molts casos, les iniciatives de recuperació tenen sentit a escala local. És per això que aquesta publicació va dirigida especialment a entitats locals, ja siguin ajuntaments i altres administracions locals, o associacions i organitzacions sense ànim de lucre que treballin a aquesta escala. També s'adreça a la ciutadania interessada i compromesa en la recuperació del patrimoni i el paisatge, que sovint conforma la base social necessària per reclamar i promoure una iniciativa i, un cop s'executa, per col·laborar-hi com a voluntaris.

Des de la perspectiva de l'escala no convé perdre de vista que determinades iniciatives, com ara reintroduir una espècie o recuperar les colònies industrials d'una vall fluvial, tenen sentit a una escala més àmplia. El llibre també inclou exemples en aquest sentit.

Com ja s'ha avançat, l'àmbit geogràfic del llibre es correspon amb els territoris de Catalunya, País Valencià i Illes Balears, que comparteixen –llevat d'algunes zones concretes– una essència comuna que és la llengua, a més d'altres elements propis de la cultura, la història i el paisatge mediterrani.

Aquesta publicació va dirigida especialment a entitats locals, ja siguin ajuntaments i altres administracions locals, o associacions i organitzacions sense ànim de lucre que treballin a aquesta escala. També s'adreça a la ciutadania interessada i compromesa en la recuperació del patrimoni i el paisatge.

Encara hi ha oportunitats per desfer errors del passat o revitalitzar elements oblidats, tal com s'està veient arreu del territori amb tot un seguit d'iniciatives lloables.

Estructura: tres blocs per a tres finalitats

Aquest llibre s'estructura en tres blocs diferenciats que compleixen funcions diferents. El primer pretén ser una reflexió prèvia de caire conceptual sense cap més pretensió que la d'emmarcar la resta de continguts. En aquest primer bloc es teoritza, sense aprofundir, sobre els diferents tipus d'elements i valors que integren el territori i que es poden relligar entre ells al voltant dels conceptes *paisatge* i *patrimoni*. Després es passa a analitzar el terme *recuperar* des de diferents punts de vista: és el mateix que *restaurar* o *rehabilitar*, paraules que sovint s'utilitzen de manera indistinta? S'ha de recuperar tant com es pugui? Finalment, aquest primer bloc acaba amb les diverses raons que justifiquen la necessitat de recuperar i revitalitzar el territori, que són de caire identitari, històric, econòmic, utilitari i estètic.

El segon bloc és el més metodològic i procedimental. Tot i que cada element i àmbit a recuperar tingui les seves especificitats, i que no hi hagi receptes màgiques que garanteixin l'èxit, hi ha unes directrius i orientacions comunes que qualsevol projecte o iniciativa de recuperació hauria de tenir en compte. Avui dia ja hi ha prou experiència en aquest tipus de projectes, la qual cosa permet extreure'n aprenentatges que caldrà considerar en futures actuacions. En molts casos, les recomanacions exposades són de sentit comú, el qual convé tenir ben present ja que no sempre s'aplica. Pel fet que aquestes directrius abasten una àmplia varietat de projectes, cal aconsellar, com ja s'ha dit abans, que es complementin amb manuals tècnics més específics.

El tercer bloc vol ser un reconeixement i un espai on emmirallar-se. Un reconeixement a les nombroses iniciatives de recuperació que arreu del territori s'han dut a terme gràcies a l'impuls d'entitats sense ànim de lucre, d'administracions públiques, d'empreses privades i entitats financeres i, en definitiva, de moltes persones compromeses que estimen el territori i que volen que recuperi part del patrimoni perdut. Per això hi trobareu gairebé una seixantena de casos pràctics, explicats succintament i que volen ser un reflex del que s'està fent i es pot continuar fent. Aquest bloc també vol ser un recull, segurament incomplet, d'aquells elements que caracteritzen el territori i que són susceptibles de ser recuperats, de vegades amb la mateixa funció que tenien antigament, de vegades amb una de nova. Aquests elements s'han agrupat en 19 tipologies, una classificació que no pretén fragmentar –un mateix projecte de recuperació hauria d'abastar, si fos possible, més d'un element des d'una visió de conjunt–, sinó facilitar-ne la comprensió.

El llibre acaba amb un capítol d'informació addicional amb referències a publicacions i pàgines web per ampliar coneixements.

Als autors ens agradaria que aquest llibre s'entengués com un punt de partida per a l'acció. Certament, i com bé saben els qui s'hi han embrancat, l'aventura de recuperar no està exempta de dificultats, d'entrebancs econòmics i administratius i de problemes en la gestió *post-recuperació*. Però precisament per això, el resultat final s'assaboreix encara més. Recuperem, doncs, per responsabilitat amb el passat, el present i el futur.

Hi trobareu gairebé una seixantena de casos pràctics, explicats succintament i que volen ser un reflex del que s'està fent i es pot continuar fent.

**Revitalitzar
elements del
territori: quins i
per a què**

A1

Els valors del territori i el paisatge al segle XXI

El territori és un tauler de joc molt ric i divers sobre el qual les persones interaccionen, desenvolupen activitats i es relacionen amb la natura. El resultat d'aquest procés d'interacció és el paisatge. Aprendre a llegir-lo i tenir-ne cura vol dir reconèixer el seu caràcter multidimensional i valorar els elements que el conformen, tant si són naturals com culturals, tangibles o intangibles.

Els valors d'un territori els atorga la gent que hi viu. El patrimoni, entès com a element aglutinador d'aquests valors, és una construcció social simbòlica. De fet, el patrimoni té més valor pel que representa que pel que és. I aquest valor es construeix a partir d'unes visions compartides, d'unes necessitats i d'uns interessos.

En definitiva, aquests elements patrimonials són els que marquen la identitat d'un paisatge i els que, en última instància, fan que la població arrelhi al seu territori, a través d'un sentiment de pertinença que es perpetua al llarg de les generacions.

1.1 Territori i paisatge: una relació sinèrgica i una font de valors

Hi ha relacions evidents entre el territori i el paisatge, i es poden crear considerables sinergies entre ells. El territori s'entén com una àrea on es donen interaccions complexes entre diversos factors i com una construcció social i un espai vital que canvia amb l'activitat humana; i encara pren una altra dimensió si es concep com un espai desitjat (Nogué, 2010).

El paisatge, en canvi, se sol definir amb referència al territori. El paisatge és una realitat viva que canvia constantment però que manté una essència a través dels elements que el conformen. Constitueix un seguit de signes que reflecteixen la història del territori i la idoneïtat o incoherència de les pràctiques humanes en l'espai viscut.

A la darrera dècada hi ha hagut un canvi profund en la gestió del territori i el paisatge. Arran de l'aparició del Conveni Europeu del Paisatge (CEP), l'octubre de 2000, el paisatge va passar de gestionar-se com una part del territori excepcional per la seva bellesa, les seves qualitats naturals o pel seu significat històric, al conjunt del territori, amb la multiplicitat de formes i colors que aquest pot tenir.

Segons l'aproximació del Conveni, el paisatge es fonamenta en la percepció subjectiva de les persones que viuen en el territori: el paisatge és, al mateix temps, una realitat física i la representació que ens en fem. És la fisonomia d'un territori amb tots els seus elements naturals i antròpics i també els sentiments i les emocions que desperten en el moment de contemplar-los (Nogué i SALA, 2006).

Aquest enfocament híbrid es tradueix en una multiplicitat de valors que caracteritzen el paisatge: des de valors estètics i ecològics fins a valors socials, passant per valors simbòlics i identitaris. A més, no tots els paisatges tenen el mateix significat per a tothom i a cada paisatge se li poden atribuir diferents valors i en graus diferents. Aquest darrer punt és clau en l'aproximació que fa el CEP, ja que els valors d'un determinat element depenen tant del mateix element com de la percepció de la població.

1.2 El patrimoni com a concepte integrador

Al territori conflueixen un munt de realitats i elements diferents: elements naturals i culturals interaccionen entre ells i es relliguen per construir paisatges diversos plens de matisos que cada vegada són més valorats per la societat. Aquesta visió integrada, en què costa diferenciar què és natural i què cultural, és la que, precisament, caracteritza cada territori.

Els elements que atorguen valor a un territori poden ser tangibles o intangibles, en funció de si són elements materials, que poden ser percebuts pels sentits, o en canvi formen part de l'imaginari col·lectiu d'una societat en un determinat territori. Un element tangible (o material) a recuperar pot ser un bosc de ribera, una església romànica o un paisatge rural. En canvi, un element intangible (o immaterial) a recuperar seria, per exemple, una tècnica constructiva, una festa popular, una tradició o una llegenda (MINISTERIO DE MEDIO AMBIENTE, 2006).

Els elements intangibles són fonamentals en la història i la vida d'un territori. De fet, en molts casos els elements tangibles (per exemple, les parets de pedra en sec d'un paisatge agrari) se sustenten sobre elements intangibles (l'ofici de marger) i quan desapareix aquest últim, desapareix el primer. Per tant, és important recuperar elements dels dos tipus per aconseguir un desenvolupament integrat del territori.

Un concepte que pretén integrar aquestes dues perspectives és el de *patrimoni*, que podria definir-se com la memòria viva de la cultura d'un poble. Comprèn el patrimoni natural i cultural, tangible i intangible, i integra, a més del patrimoni monumental i museístic, altres elements, com les llengües i la tradició oral, les formes d'expressió de les cultures populars i tradicionals, el "saber fer", l'artesania, el patrimoni industrial i, en el camp del patrimoni natural, els indrets i la diversitat biològica (OBSERVATORIO DE LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA, 2009).

Tot i que aquest llibre posa èmfasi en la recuperació (en alguns casos individualitzada) d'aquests elements que caracteritzen el territori, cal tenir present que avui dia el repte és superar la visió del territori com

un mer inventari d'elements –tant naturals com culturals–, i incorporar cada vegada més una valoració pel seu caràcter de conjunt en un entorn que reuneix uns trets i uns valors determinats. Aquest esperit d'interdependència s'estén al llarg de tot el llibre que teniu a les mans, ja que forma part consubstancial d'aquesta nova visió del territori.

1.3 La identitat del territori i el sentiment de pertinença

Tal com s'ha vist, el territori i el paisatge contenen una sèrie d'elements que els atorguen caràcter i identitat i que, en definitiva, configuren la seva essència i es converteixen en el seu patrimoni. Deixar de banda aquesta realitat i permetre que aquests elements desapareguin dels territoris dels quals formen part és un acte d'irresponsabilitat social i una manca d'ètica pel paisatge.

El patrimoni busca representar simbòlicament una identitat (LÓPEZ-MONNÉ, 2011). I aquesta representació simbòlica es fa a través d'uns elements que romanen al pas del temps, i que tenen una traducció territorial en forma de paisatge. A més, el paisatge és, en gran part, un element vivencial, és a dir, que està configurat a partir de la suma d'experiències viscudes al llarg dels anys, amb els sentiments de pertinença i identitat que això comporta (NOGUÉ I SALA, 2006).

Quan es recuperen alguns elements del territori, el que s'està fent en realitat és recuperar la identitat del territori, la seva essència i el paisatge que li dóna caràcter. Sense aquests elements que aporten valor, el territori esdevé un espai banalitzat, sense personalitat, cosa que fa que la societat que l'habita no s'hi senti identificada ni representada per ell i, per tant, no es responsabilitzi de la seva conservació.

Per tal d'evitar aquesta degradació, és recomanable identificar quins són els elements que atorguen valor i identitat a un determinat territori. Un cop fet això, cal avaluar el grau de conservació d'aquests elements i valorar si resulta necessari impulsar alguna acció per recuperar l'element i que aquest torni a formar part funcional i estructural del territori en qüestió.

A2

Recuperar, un concepte polièdric

Recuperar és un concepte polièdric perquè es pot utilitzar i abordar des de múltiples punts de vista. Segons el cas, pot referir-se a accions ben diferents bé que la finalitat sigui semblant. Per exemple, no serà el mateix recuperar una cabana de pedra seca que un bosc de ribera o una festa tradicional.

Aquest llibre tracta de la recuperació dels elements que conformen el patrimoni natural i cultural, una aposta fonamental per mantenir la identitat d'un territori. Ara bé, no s'ha d'oblidar que si es recupera un element és que s'ha perdut l'oportunitat de conservar-lo. Per tant, els esforços de la població també s'han de centrar a conservar el que hi ha de patrimonial en un territori; si no, es cauria en un contrasentit. Es tracta, doncs, d'aplicar el principi de precaució.

2.1 Què s'entén per recuperar?

Per tal de recuperar un element d'un territori, ja sigui tangible o intangible, natural o cultural, cal desenvolupar un conjunt d'actuacions adreçades a reconstituir l'estructura i la funcionalitat d'aquest element, tot i que no necessàriament hagin de ser iguals a les originals. En aquest sentit, el plantejament de recuperació hauria de fugir d'una visió massa romàntica del territori on només tenen cabuda elements tradicionals amb les seves funcions històriques. Es pot recuperar perfectament un element per tal que desenvolupi una funció adaptada al context territorial i social actual; de fet, en molts casos és l'única manera de garantir-ne la viabilitat a llarg termini.

Per tant, la recuperació d'un element no sempre comporta recuperar les funcions per les quals va ser construït, o les que tenia abans que es degradés. Així, per exemple, quan es recupera una nevera o pou de glaç tradicional, se sol fer amb l'objectiu de mantenir-lo en un bon estat de conservació pel seu valor històric, sense necessitat de recuperar-ne l'ús tradicional. En aquest cas, com en tants d'altres, els nous usos podrien ser de tipus pedagògic o turístic, atès el seu valor històric.

Des d'un punt de vista terminològic, es pot diferenciar entre *recuperació*, *rehabilitació* i *restauració*, si bé sovint se solen utilitzar de manera indistinta a l'hora de referir-se a la idea de millorar un element o un espai que es troba en mal estat, degradat o banalitzat (GARCIA i GUTIÉRREZ, 2008). Però en realitat els seus significats presenten diferències substancials. La rehabilitació no implica necessàriament tornar l'element al seu estat de partida ni recuperar la seva funció original. Per aquesta raó, la rehabilitació pot ser utilitzada per referir-se a qualsevol acte de millora des d'un estat degradat, sense tenir com a objectiu final reproduir l'ele-

ment original, cosa que sí que ocorre en la restauració. Així, per exemple, és possible que es puguin recuperar les funcions d'un alzinar, sense recuperar-ne completament l'estructura; en aquest cas es tractaria d'una rehabilitació més que una restauració.

Aprofundint en les diferències entre les dues tècniques s'observa que mentre la restauració és un paradigma teòric, pur, que respon exclusivament a objectius ambientals, la rehabilitació és una pràctica que respon també a aquests tipus d'objectius però amb les limitacions que imposen les pressions humanes i en consens amb la societat. La rehabilitació és, per tant, una estratègia de gestió mentre que la restauració és exclusivament i estrictament conservacionista. Ambdues compten amb una base científica, però la rehabilitació és fonamentalment tècnica. La restauració és passiva, ja que el treball el realitza el propi sistema natural un cop eliminats els impactes, mentre que la rehabilitació en molts casos es considera activa, ja que utilitza tècniques i estructures concretes per accelerar els processos (CIREF, 2010).

Com a conclusió, es pot parlar de *recuperació* de manera genèrica; de *rehabilitació* quan només es recuperen alguns dels atributs de l'element –cosa que és molt habitual–; i de *restauració* quan es recuperen tant l'estructura com la funció original de l'element en qüestió. Aquest llibre es fonamenta en el concepte genèric de *recuperar* per tal d'incloure totes aquestes possibilitats.

2.2 En quins elements cal incidir?

El territori és un ric mosaic d'elements. Alguns d'ells li atorguen caràcter i en defineixen la identitat. D'altres, en canvi, són més superflus des del punt de vista identitari o patrimonial. Per tant, cal prioritzar els esforços en els elements identitaris d'un territori. D'altra banda, hi ha elements naturals que és prioritari conservar o, si escau, recuperar. En tot cas, cal tenir present que no tot es pot recuperar, ja que és inviable tècnicament i, a més, els recursos econòmics són limitats.

El llistat d'elements que cal recuperar pot ser molt ampli. Per tant, a l'hora d'endegar un projecte de recuperació d'un territori, cal posar l'accent en aquells elements més estratègics, que comporten una revitalització més intensa del territori. Amb aquest criteri, aquest llibre se centra sobretot en la recuperació d'elements que es troben en procés d'abandonament, degradació o oblit, i que se'ls pot atribuir un nou ús (vegeu Taula 1, pàg. 67).

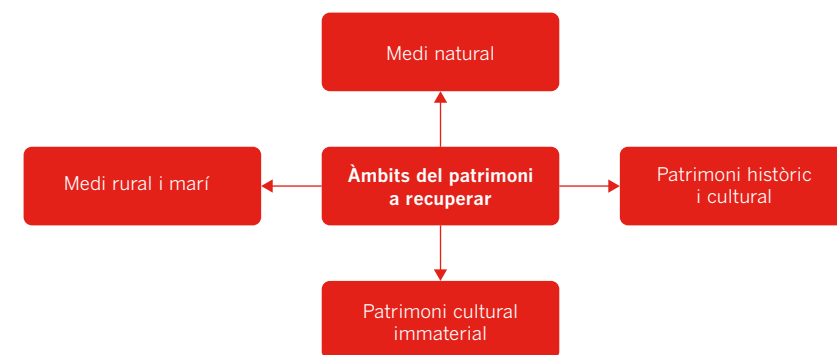
Es pot parlar de *recuperació genèricament*; de *rehabilitació* quan només es recuperen alguns dels atributs de l'element –el més habitual–; i de *restauració* quan es recuperen tant l'estructura com la funció original de l'element en qüestió

Com s'ha dit, aquests elements poden ser tant tangibles com intangibles. Així, tot i que els exemples que se citen siguin majoritàriament tangibles, no es deixen de banda les celebracions populars i els elements del patrimoni etnològic, o els oficis en regressió, per exemple, que són referencials a l'hora de construir la identitat col·lectiva d'un determinat territori.

D'altra banda, és important –i així ho manifesta el Conveni Europeu del Paisatge– vetllar per la valorització i recuperació dels elements que es troben en els paisatges amb què es conviu diàriament, els paisatges quotidians, precisament perquè sovint les traces pròpies d'aquests llocs es troben cada cop més difuminades o desperten cada vegada menys interès entre la població. Per tant, quan es fa una mirada al territori a la cerca de quins elements cal recuperar per revitalitzar-lo, cal posar atenció no sols en els elements singulars, sinó també en els quotidians.

Amb tot, la llista d'elements que cal recuperar es pot agrupar segons les categories següents: elements que formen part del medi natural (espais naturals degradats, espècies amenaçades); elements que són producte de la interacció entre les persones i el medi rural (espais i productes agraris, arquitectura, camins o pobles) i marí (pesca i navegació); i elements del patrimoni històric i cultural, tant materials com immaterials.

Figura 1 Àmbits del patrimoni a recuperar

Font: elaboració pròpia

Per acabar, cal tenir en compte que sovint pot ser interessant recuperar tot un espai de manera integral, pel que serà necessari actuar en diversos elements d'aquell territori. En aquest cas, caldrà estudiar la interrelació que existeix entre aquests elements, i entre ells i els diferents factors ambientals, socials i econòmics que els influeixen. Aquest tipus

de projectes són més complicats, però a la vegada ofereixen més garanties que la recuperació sigui un èxit i pervisqui en el temps.

2.3 Tornar enrere, però fins quan?

Tal com apunta Nogué (2010), el paisatge és el resultat d'una transformació col·lectiva de la natura; és el rostre del territori. Per tant, està a les mans de la col·lectivitat la capacitat de decidir quin paisatge i quin territori es vol. És a dir, caldrà decidir quin rostre del territori es vol conservar i com ha de perdurar en el temps. En relació amb això, sorgeix la pregunta: fins a quina data volem recuperar els elements del territori? Perquè no és el mateix recuperar el paisatge d'un territori tal com existia a l'època medieval que a principi del segle xx i, òbviament, els elements que el caracteritzaran seran ben diferents i tots ells poden tenir valors gens menyspreables.

Per tal de resoldre aquesta aparent dificultat, cal decidir i prioritzar quins elements del territori de cada etapa de la història es volen recuperar. Perquè cada època ha deixat una empremta en el territori i ha anat modelant el paisatge actual. De fet, el paisatge és natura i cultura i, precisament per això, és una cosa viva, dinàmica i en contínua transformació, capaç d'integrar i assimilar amb el temps elements que responen a modificacions territorials importants, sempre que no siguin brusques, violentes, massa ràpides ni massa impactants (Nogué, 2010).

En tot cas, la distància temporal on es fixi la mirada enrere dependrà de cada element i de cada paisatge. I, en alguns casos, els elements recuperats seran un compendi de talls temporals, i reflectiran el transcurs de la història. Tot i no recuperar les funcions originals, no serà el mateix recuperar una colònia industrial, que hauria de tenir l'aparença de principi del segle xx, que una ermita romànica amb la semblança que tenia al segle xii.

Aquesta mirada oberta al territori comporta riscos, ja que es podria justificar com a elements patrimonials determinats artefactes distribuïts pel territori no valorats positivament per la societat i, fins i tot, promoure'n la recuperació. En aquest sentit, cal tenir present que alguns elements del territori que en determinades èpoques de la història són rebutjats per la societat, poden ser acceptats i valorats en altres. Seria el cas, per exemple, dels molins de vent d'extracció d'aigua, rebutjats en un primer moment i valorats com a elements patrimonials en l'actualitat.

D'aquesta manera, determinades infraestructures o productes de l'activitat industrial més recent (antigues centrals, fàbriques, etc.) co-

mencen a tenir un significat històric i simbòlic per a la població i comencen a ser valorades, per exemple, com un element d'identitat local o d'un territori més ampli. En tot cas, la recuperació d'aquests espais per al desenvolupament de nous usos pot ser una bona fórmula per reintegrar-los al territori d'una manera més amable, al mateix temps que s'està mantenint la memòria històrica d'aquell territori.

La distància temporal on es fixi la mirada enrere dependrà de cada element i de cada paisatge. I, en alguns casos, els elements recuperats seran un compendi de talls temporals, i reflectiran el transcurs de la història.

A3

El sentit actual de recuperar

Recuperar elements del territori és una via per dotar d'una vitalitat nova els paisatges. Aquest enfocament supera el caràcter cosmètic, ornamental o merament formal de les intervencions de recuperació (sovint dominants), i posa l'èmfasi en la recuperació de l'essència mateixa del paisatge, tant des d'un punt de vista físic, ambiental, com econòmic o social.

Hi ha diverses raons per les quals té sentit recuperar els elements patrimonials del territori:

- Per potenciar el sentit identitari i de pertinença del territori.
- Per evitar que es perdin elements de la nostra història (festes tradicionals, esglésies, colònies industrials, etc.) i, en conseqüència, per conèixer i interpretar millor el paisatge.
- Per generar nous usos que ofereixin oportunitats per al desenvolupament local (atractius turístics –de caire natural o cultural–, allotjaments, centres de convencions, productes agroalimentaris amb valor afegit, etc.).
- Per millorar la imatge i la funcionalitat d'elements característics dels nostres paisatges que s'estan degradant per abandonament o desús (construccions de pedra seca, camins històrics, antigues estacions de tren, etc.).
- Per reintroduir espècies i rehabilitar espais naturals que han perdut part de les seves funcions ecològiques o que s'han vist afectats per l'acció antròpica o per catàstrofes naturals (incendis, nevades, etc.).

Aquest llistat podria ser molt més llarg. Ara bé, totes aquestes raons es poden agrupar en quatre perspectives sobre el sentit actual de recuperar: el sentit identitari, ja que l'existència de determinats elements associats a un territori evita la banalització del seu paisatge i li atorga caràcter; el sentit econòmic, a partir de les noves oportunitats per al desenvolupament local; el sentit utilitari, pel fet que aquell element recuperat pot aportar serveis ambientals, socials i de salut; i el sentit estètic, quant a la bellesa associada a aquest element.

3.1 El sentit identitari: mantenir la identitat en un món global i conèixer millor la nostra història

Actualment, com a conseqüència de la implantació d'uns sistemes de producció basats en la deslocalització i sustentats per l'ús de les tecnologies de la informació i la comunicació, els processos productius

s'han pogut simplificar i fragmentar, i ja no necessiten estar concentrats en un punt del territori. Aquest fet ha provocat una redefinició de les escales de relació i ha comportat una reorganització dels espais territorials.

La rapidesa i la profunditat d'aquests canvis i de les transformacions econòmiques i territorials contemporànies creen ruptures traumàtiques amb els espais i estils de vida anteriors. Davant d'aquesta realitat, apareix la necessitat de trobar referències que serveixin d'orientació per a la societat cap al futur. I aquesta és precisament una de les funcions principals del patrimoni, ja que reforça la identitat del territori i el sentiment de pertinença, i ajuda la població a apropiarse el territori i a identificar-s'hi. A més, aquesta identificació és essencial per a la nostra estabilitat emocional perquè ens vincula a una lògica històrica i perquè facilita la interacció entre el nostre jo i el món (Nogué, 2010).

Un patrimoni "viu" permet que la població recuperi el sentit de pertinença al territori i construeixi un imaginari social compartit que li atorga identitat (OBSERVATORIO DE LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA, 2009). D'altra banda, aquest sentiment de pertinença comporta un increment de la participació ciutadana en la defensa del patrimoni, per la qual cosa la protecció i gestió del territori esdevé una responsabilitat que comparteix tota la ciutadania. Així doncs, el patrimoni pot convertir-se en un motor de cohesió social, al voltant del qual es desenvolupin iniciatives de conservació i recuperació promogudes per la pròpia ciutadania.

Per recuperar la identitat d'un territori, cal recuperar els elements (tangibles i intangibles) que el caracteritzen i que permetran que es pugui viure aquest territori d'una manera especial i única i, en conseqüència, que la població s'hi pugui arrelar.

Recuperar certs elements significa tenir cura del patrimoni històric i cultural del territori, i mantenir, encara que sigui parcialment, la memòria de les persones que hi han viscut. En alguns casos, recuperar aquests elements permet comprendre alguns dels processos productius que han marcat l'economia i, en conseqüència, la societat del nostre país al llarg dels darrers segles (recuperació del patrimoni industrial). En d'altres, permet recuperar espais que en altres moments de la història havien estat l'epicentre cultural i el lloc de socialització de la pràctica totalitat dels vilatans dels nostres pobles (recuperació d'ermites i altres edificis religiosos); o fins i tot mantenir la memòria d'un mitjà de transport que ha marcat una part important de la nostra història (recuperació d'antigues línies ferroviàries).

El patrimoni pot convertir-se en un motor de cohesió social, al voltant del qual es desenvolupin iniciatives de conservació i recuperació promogudes per la pròpia ciutadania.

D'altra banda, recuperar certes tradicions com les celebracions populars afavoreix notablement la cohesió social, la identitat col·lectiva i la satisfacció de la població. En la seva realització i, encara més intensament durant la seva preparació, esdevenen un espai d'intercanvi, creació i cooperació.

3.2 El sentit econòmic: noves oportunitats per al desenvolupament local

El territori és dinàmic i evoluciona constantment a partir de les interaccions de la gent que hi viu, de les activitats econòmiques que s'hi desenvolupen i dels processos naturals que s'hi donen. Tot això, sobre un tauler de joc biofísic, que es va modificant i artificialitzant a mesura que les persones hi interaccionen.

Revitalitzar l'essència del territori significa recuperar la vida que forma part d'ell. En alguns casos, per aconseguir-ho, serà suficient mantenir determinades pràctiques que es donen en aquell territori però, malauradament, en molts casos, els elements i activitats econòmiques que li aportaven caràcter i que el mantenien viu han desaparegut i aquell territori s'ha convertit en un espai sense vida. En aquests darrers casos, la recuperació d'elements degradats o desapareguts es converteix en la millor estratègia per revitalitzar l'essència del territori, ja que poden esdevenir elements revulsius a nivell econòmic a través de la generació de noves oportunitats de treball, directes o indirectes, i d'activitats empresarials vinculades.

Recuperar elements del territori genera una sèrie d'oportunitats per al desenvolupament local a diferents nivells:

- **Turístic:** la valorització del patrimoni des del punt de vista turístic permet potenciar un turisme de qualitat que atregui un perfil de turista conscient, responsable i que reverteix en el benestar de la població local. Quan més temps passi en el territori, més possibilitats tindrà d'aproximar-se al "patrimoni viu", en el qual les tradicions, la gastronomia, les fires i festes locals, així com les expressions culturals, esdevenen un valor afegit (OBSERVATORIO DE LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA, 2009). En aquest context, els elements recuperats poden esdevenir bons reclams per al turisme rural, l'etnoturisme, el turisme cultural, etc. Així, per exemple, recuperar línies de tren abandonades, ja sigui per fer-hi passar trens turístics, bicicletes, cavalls o anar-hi a peu, i rehabilitar els edificis antics associats, obre un gran ventall d'ofertes turístiques i equi-

paments. De la mateixa manera, recuperar elements del patrimoni industrial (en alguns casos, difícilment repetibles) és una bona estratègia a l'hora de crear un important reclam turístic a escala local i internacional. O rehabilitar camins històrics, que esdevenen una gran oportunitat per fomentar un turisme sostenible a través del senderisme i el turisme rural. La reintroducció d'algunes espècies de fauna també permeten fomentar l'ecoturisme o turisme d'observació de la natura.

- **Educatiu:** l'educació es considera com una de les principals eines per fomentar una nova cultura de la sostenibilitat, tan necessària com urgent. En aquest context, el patrimoni esdevé un element fonamental que ha d'integrar-se en les estratègies educatives a tots els nivells, i apropar-se als escolars, el jovent, els turistes i la pròpia població local. Certs elements recuperats, per exemple, poden ser molt útils en activitats d'educació en el lleure. Un cas seria el dels antics oficis, que poden ser força atractius per dissenyar activitats de lleure ja que permeten al jovent contactar amb el territori i les seves tradicions d'una manera vivencial.
- **Gastronòmic i agroalimentari:** el que les persones mengen és producte d'un territori, d'uns paisatges i de la gent que hi viu. Aquesta relació està en perill en alguns indrets, cosa que a mitjà i llarg termini podria comportar una pèrdua d'aquests paisatges tradicionals, i un despoblament més acusat dels entorns rurals. Recuperar certes varietats tradicionals significa, en definitiva, recuperar una part del territori i del patrimoni cultural del nostre país. A més, la recuperació d'aquests elements genera oportunitats econòmiques en l'àmbit de la recerca, de la gastronomia i de la producció agrària.
- **Cultural i antropològic:** un cas seria la recuperació d'oficis tradicionals que comporta, d'entrada, la creació de nous llocs de treball. També generen tot un *mercat* al seu voltant, ja que en alguns casos elaboren productes que es poden comercialitzar o poden anar acompanyats de projectes turístics lligats a aquests tipus d'oficis (per exemple, projectes turístics en destinacions on hi ha elements de pedra en sec recuperats per margers).

3.3 El sentit utilitari: serveis ambientals i salut

Recuperar certs elements del territori també aporta altres beneficis a la societat, com són els serveis ambientals i de salut. Els elements territorials que aporten aquests beneficis ambientals són, majori-

tàriament, elements naturals: ecosistemes i espècies. Aquests beneficis s'anomenen, tècnicament, *serveis (ambientals) dels ecosistemes* o *serveis ecosistèmics*.

Aquesta visió utilitarista de la natura, bé que necessària, requereix anar més enllà i ser conscients de la relació complexa i directa que hi ha entre els sistemes naturals i les societats humanes, i la necessitat imperant que economia i ecologia –que tenen la mateixa arrel etimològica, del grec *oïkos*, 'casa'– s'entenguin (BASORA *et al.*, 2010).

El Programa de les Nacions Unides per avaluar els ecosistemes¹ reconeix i classifica els béns i els serveis que ofereixen els ecosistemes en quatre tipus:

- **Serveis d'abastament:** són els béns i els productes que obtenim directament dels ecosistemes, entre els quals hi ha els aliments (procedents de conreus, ramaderia, pesqueries i aliments silvestres), les fibres i les matèries primeres (fusta, cotó, seda, colorants, essències, pedres, argiles, etc.), els combustibles (biomassa, gas, petroli, etc.), els principals actius usats en farmàcia i teràpies naturals, i els recursos genètics per a usos i funcions futures.
- **Serveis de regulació:** són els beneficis obtinguts indirectament del funcionament dels ecosistemes, entre els quals hi ha la regulació de la qualitat de l'aire, la regulació del clima (global, regional i local), la regulació del cicle de l'aigua, la depuració de l'aigua i el tractament de les aigües residuals, el control biològic de plagues o la mitigació de riscos naturals (inundacions, per exemple). Normalment aquest tipus de serveis són els que passen més desapercebuts.
- **Serveis socioculturals:** representen els beneficis intangibles o no materials que obtenen les persones mitjançant la seva experiència i el seu contacte amb els espais naturals. Inclouen les activitats recreatives en la natura; la contribució dels ecosistemes a augmentar el coneixement i l'educació; els valors simbòlics, d'identitat cultural i de sentiment de pertinença associats a molts espais naturals; l'enriquiment espiritual i religiós; i els valors estètics i paisatgístics.
- **Serveis de suport:** són els necessaris per produir tota la resta de serveis ecosistèmics. Aquest tipus de serveis inclouen la producció primària (conreus), el proveïment d'hàbitat, la implicació directa en el cicle dels nutrients, la formació i retenció de sòls, la producció d'oxigen atmosfèric i la captació de CO₂.

Més enllà d'aquesta classificació dels serveis que aporten els ecosistemes, hi ha altres elements del territori que aporten un gran nombre de beneficis pel que fa a la salut de la societat, ja que comporten una millora de la qualitat de vida de la població que viu en el territori on són presents. De fet, en molts casos la recuperació de determinats elements respon a una demanda social de més benestar.

Un exemple d'aquest tipus de beneficis és el que es desprèn de l'ús de les vies verdes, antigues vies de tren recuperades per caminar, anar en bicicleta o a cavall. Tot i que les vies verdes s'ubiquin molt a prop dels entorns urbans, es troben al bell mig de la natura, en entorns lliures de contaminació, sense soroll, i en presència d'ambients relaxants. En aquest sentit, les vies verdes són espais idonis per a la realització d'activitat física ja que disposen d'uns nivells de qualitat ambiental força elevats que faciliten l'obtenció dels beneficis relacionats amb aquesta activitat física.

Un altre exemple paradigmàtic de millora de la qualitat de vida de la població a través de la recuperació de determinats elements patrimonials és el vinculat a la gastronomia. Recuperar determinades varietats tradicionals agroalimentàries no sols comporta un benefici econòmic per a la població, també comporta un benefici directe a nivell personal. Moltes d'aquestes varietats tenen una qualitat organolèptica superior i no malmeten tant l'entorn ja que estan més adaptades al territori i no necessiten tants *inputs* energètics per a la seva producció.

La recuperació de determinats elements millora la salut de la societat i sovint respon a una demanda social de més benestar.

3.4 El sentit estètic: reivindicar la bellesa dels llocs

Més enllà de la visió utilitarista associada a recuperar certs elements del territori, existeixen unes raons purament estètiques, producte de la reivindicació de la bellesa dels llocs.

La bellesa del paisatge evoca una cultura compartida i els individus obtenen satisfacció quan el contemplen i hi troben els models que els remetent a aquesta cultura compartida. El plaer apareix quan es comparteix aquesta manera de mirar amb la col·lectivitat.

En aquest sentit, tothom ha experimentat en algun moment aquest plaer que comporta observar i gaudir de la bellesa de determinats paisatges. Aquesta experiència, tot i ser una qüestió personal i subjectiva, se sustenta sobre una sèrie d'elements que són propis d'aquell paisatge, i que li atorguen personalitat i caràcter i que, a través d'una integració harmònica, són capaços de commoure'ns. Quan això ocorre, aquest paisatge desprèn bellesa.

Des del punt de vista oposat, allò que està degradat, descuidat, sol ser lleig, i desperta un rebuig en la població, un malestar i un cert distanciament emocional. A més, aquests espais o elements degradats solen ser atractors d'activitats marginals, i això crea una sensació d'inseguretat que n'augmenta la marginalitat i fa que cada cop estiguin més degradats i siguin, en conseqüència, més lletjos. Aquest procés es converteix, si no es fa res per evitar-ho, en un cercle viciós.

Per tant, sovint es fa necessari recuperar certs elements del territori per tal de recuperar aquella bellesa perduda. Així, per exemple, rehabilitar les barraques tradicionals dels pescadors atorga al paisatge de vora mar unes pinzellades de tradició i història que no són res més que manifestacions de bellesa. O recuperar els horts periurbans al voltant dels pobles i ciutats, que fan que el paisatge de transició entre el món urbà i l'entorn rural no sigui un espai marginat i que es converteixi en un indret d'interacció social més ric i bell.

¹ Aquesta filosofia és la que impregna el "Programa per a l'avaluació dels ecosistemes del mil·lenni" impulsat per les Nacions Unides, iniciat l'any 2001 i finalitzat el 2005, i l'estudi "L'economia dels ecosistemes i la biodiversitat" (conegut per les seves sigles en anglès, TEEB), iniciat el 2007 i impulsat per la Comissió Europea i el Ministeri alemany de Medi Ambient.

**Com
recuperar:
directrius metodo-
lògiques**

B1

Factors d'èxit del projecte

Un projecte de recuperació d'un element o conjunt d'elements del nostre patrimoni és una aventura que reclama grans dosis d'il·lusió, creativitat, compromís i molta feina. Però més enllà de la il·lusió i la professionalitat, cal considerar un conjunt de factors que facilitaran la feina i donaran garanties d'èxit. En aquest capítol es tracten breument aquests factors d'èxit:

- Prendre la iniciativa i generar lideratges locals.
- Detectar una oportunitat.
- Fer una bona selecció dels elements o conjunts a recuperar.
- Aconseguir l'acceptació i la implicació de la població i la societat civil.
- Construir una aliança a múltiples bandes.
- Comptar amb voluntariat durant les tasques d'execució i manteniment.
- Elaborar un bon projecte a partir d'unes fases ben definides.
- Garantir la sostenibilitat (ambiental, social i econòmica) de l'element a recuperar.

Prendre la iniciativa i generar lideratges locals

El primer pas de qualsevol projecte no ha de seguir cap metodologia ni depèn de disposar de coneixements o de recursos tècnics i econòmics. El primer que cal és una motivació real, quelcom que doni sentit al projecte i a la inversió d'esforços i recursos que implicarà. I aquesta motivació s'ha de traduir en un lideratge i un esperit emprenedor que prengui la iniciativa per endegar el projecte. En aquest sentit, és clau que existeixin persones o grups locals que creguin en el projecte i assumeixin un paper de motor del projecte. Precisament, sovint aquests lideratges es constitueixen en forma de *grups motor* dels projectes.

El lideratge en un projecte és fonamental en tota la seva evolució: des d'un principi, quan cal motivar i implicar altres agents i persones, fins quan l'element s'ha recuperat i s'ha de mantenir en bon estat.

Detectar una oportunitat

Quan s'endega un projecte, no es tracta de fer per fer, ni d'inventar-se una realitat inexistente, sinó de donar resposta a una necessitat autèntica, si és possible plantejada per la pròpia població local. La necessitat del projecte pot ser subtil i només a la vista a partir d'un bon coneixement del territori, però també pot tractar-se d'una demanda ferma d'un grup de persones, a la qual el projecte s'haurà d'adequar. Cal

dedicar atenció a les necessitats locals, i fer les consultes necessàries per tal de dedicar els esforços cap a projectes que captin l'interès de les persones i siguin valorats socialment, ja que així és més probable que aquests arribin a bon port.

Fer una bona selecció dels elements o conjunts a recuperar

En alguns casos serà fàcil identificar l'element a recuperar, però en d'altres caldrà fer un procés de selecció per concentrar els recursos, sempre limitats, en els elements que presenten les millors condicions. Per facilitar aquesta selecció, es poden consultar inventaris i catàlegs ja elaborats, o aplicar criteris de prioritització a partir dels valors que es volen recuperar, dels recursos disponibles i d'altres aspectes (vegeu Quadre 1, pàg. 45).

També és important tenir una visió de conjunt. En alguns casos, les actuacions dutes a terme en un punt concret poden tenir conseqüències més o menys visibles a la resta del territori. Així, cal que el projecte de recuperació integri una visió global dels ecosistemes i paisatges que l'envolten i els usos als quals es veuen sotmesos.

Aconseguir l'acceptació i la implicació de la població i la societat civil

La població que fa vida prop del patrimoni a recuperar és el millor aliat per garantir l'èxit de la recuperació, així com del seu manteniment posterior. Per això, és primordial comptar amb els agents del territori des de les primeres fases de treball.

Per exemple, la població pot participar en la selecció de l'element a recuperar (i detectar així les necessitats reals que pot abordar el projecte), o amb tasques de voluntariat durant l'execució del projecte i el manteniment del valor recuperat. Des del punt de vista comunicatiu, és important explicar els beneficis socials i econòmics (millora de la qualitat de vida, llocs de treball, promoció econòmica...) que es derivaran del projecte.

Es desaconsella començar a treballar sense haver analitzat l'acollida del projecte per part de la població local, ja que, un cop executada l'obra, pot ser més difícil aconseguir l'acceptació de les persones. Si la població no avala el projecte, aquest està pràcticament condemnat a la degradació, fins i tot al sabotatge per part de veïns descontents. La participació de les entitats locals en la promoció del projecte, i una bona campanya de comunicació i participació, resulta clau a l'hora de fer que les persones del territori se'l facin seu.

Construir una aliança a múltiples bandes

Malgrat que es compti amb els coneixements tècnics, i amb els recursos humans, materials i econòmics necessaris per endegar un projecte de recuperació, és recomanable establir aliances sòlides amb agents estratègics vinculats a l'element a recuperar. Aquestes aliances, sobretot si es desitja que es mantinguin a llarg termini, s'han de forjar a foc lent, a partir de diverses trobades, converses i de mostres de confiança mútua... un procés que significa una inversió important de temps, i que es veu recompensada a bastament.

Entre els agents més rellevants que s'han de considerar hi ha l'administració local (per obtenir permisos, per exemple), la societat civil (les forces vives del territori), possibles patrocinadors que ajudin a finançar el projecte, centres de recerca que puguin donar suport científic i tècnic i, especialment, la propietat, sigui pública o privada. Òbviament, la propietat (i/o la persona responsable d'administrar-la) és important perquè sense el seu vistiplau el projecte difícilment podrà progressar. En aquest sentit, la custòdia del territori proposa eines voluntàries de col·laboració a diverses bandes per permetre actuacions conjuntes sobre el territori i el paisatge, tot i que també es pot utilitzar qualsevol altre tipus de conveni de col·laboració.

Comptar amb voluntariat durant les tasques d'execució i manteniment

Els voluntaris són persones que s'ofereixen lliurement a dedicar els seus coneixements, temps i energia en favor dels interessos generals de la comunitat, en el marc d'una entitat organitzada, sense esperar cap mena de remuneració econòmica. El voluntariat no sols és força de treball, sinó que també contribueix a l'apropiació social de l'element que es vol recuperar, especialment si el voluntariat és local. No obstant, és interessant potenciar un voluntariat divers (internacional, intergeneracional, intercultural...), per augmentar el ressò del projecte i els beneficis socials resultants.

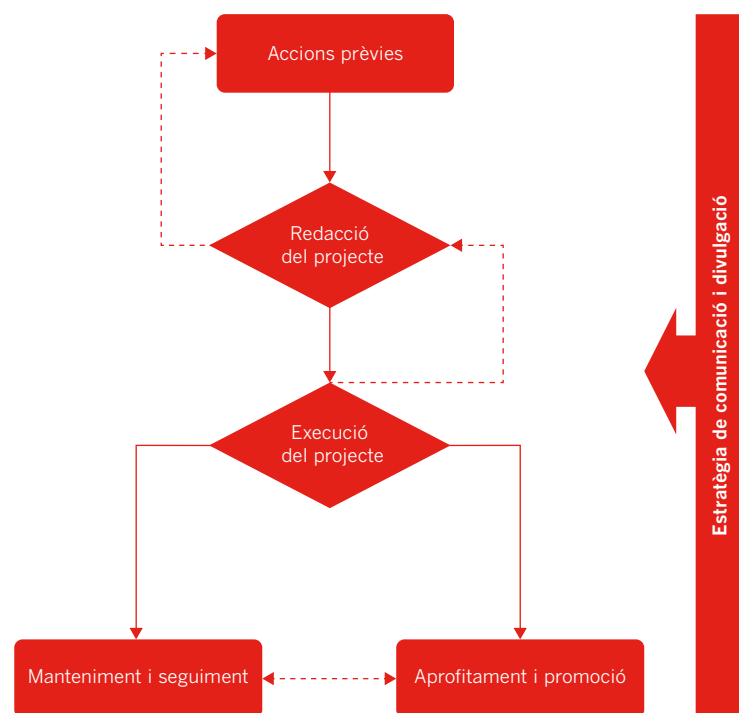
Es pot recórrer al treball voluntari durant les fases d'execució del projecte, però també durant el manteniment de l'element un cop recuperat. De fet, el voluntariat pot ser una garantia per a la sostenibilitat del projecte a llarg termini. Les entitats locals solen disposar d'una base social integrada per potencials voluntaris, i les empreses a poc a poc van desenvolupant el voluntariat corporatiu (SPOERER i SUÁREZ, 2010) dins la seva estratègia de responsabilitat social, de manera que ja no és estrany trobar bona part de la plantilla d'una empresa col·laborant en un projecte de recuperació del patrimoni.

Si bé el fet de comptar amb voluntariat és molt llaminer, especialment quan es disposa de recursos limitats, cal tenir present que el treball voluntari no sempre pot substituir la mà d'obra especialitzada ni la contractació de personal. Fer-se càrrec de la recuperació d'elements únicament amb voluntariat, sense un criteri tècnic sòlid al darrere, pot resultar fins i tot perjudicial per al patrimoni, malgrat les bones intencions que s'hi hagin dedicat.

Elaborar un bon projecte a partir d'unes fases ben definides

Recuperar és més que una intervenció puntual en el territori. Un projecte comença molt abans, amb el disseny del projecte, i continua de manera indefinida un cop s'ha recuperat l'element. Qualsevol actuació de recuperació requereix seguir una sèrie d'etapes o fases de treball per fer-ne un desenvolupament correcte, i cal visualitzar el projecte com un tot. La figura següent mostra les fases de treball tipus per a la majoria de projectes de recuperació.

Figura 2 Fases de treball d'un projecte de recuperació tipus

Font: Elaboració pròpia a partir de GARCIA i GUTIÉRREZ (2008)

La lògica de les seqüències de treball dels projectes de recuperació s'inicia amb unes accions preparatòries, seguides de la redacció i l'execució del projecte en si. A partir de l'execució del projecte, s'inicien dues fases simultànies i entrelaçades per garantir la sostenibilitat del projecte a llarg termini: la fase de manteniment i seguiment, i la d'aprofitament i promoció. A més, cal acompanyar tot el projecte d'una estratègia de comunicació i difusió. Aquesta lògica és adaptable a cada realitat, i no és unidireccional, sinó que en molts casos es pot retornar a fases prèvies per replantejar el projecte. A vegades poden aparèixer factors imprevisibles durant la redacció o l'execució del projecte de recuperació, o nous elements de patrimoni que havien restat ocults abans d'iniciar-se els treballs, i mai no és tard per rectificar, si convé.

Els capítols B2 a B5 desenvolupen amb més detall els continguts d'aquestes fases.

Garantir la sostenibilitat (ambiental, social i econòmica) de l'element a recuperar

Alguns projectes de recuperació, un cop acabada la fase d'execució, entren en un procés de degradació per manca de manteniment de l'element recuperat. Això passa, sobretot, amb aquells projectes que no responien a una necessitat real o que la població del territori no se'ls havia fet seus (no tenien viabilitat social). La viabilitat econòmica del projecte (creant un producte o un servei i establint vies per comercialitzar-lo) contribueix a garantir-ne la perdurabilitat, i també s'ha de procurar que l'element recuperat contribueixi al bon estat ecològic dels ecosistemes on s'ubica i es minimitzin els impactes ambientals derivats de l'acció de recuperació.

B2

Accions prèvies

Abans d'iniciar la redacció i execució del projecte, cal conèixer bé l'element que es pensa recuperar des de diversos punts de vista, amb l'objectiu d'identificar correctament les problemàtiques –actuals o potencials– que puguin afectar-lo.

Això comprèn una part de treball de camp i una part de consulta de documentació de rellevància, i per tant cal distribuir els esforços de manera equilibrada.

Aquest capítol inclou un seguit de consells i consideracions que caldrà tenir en compte en la fase preliminar de qualsevol projecte de recuperació. Aquests consells, ordenats per una lògica fonamentalment temporal, són els següents:

- Inventariar i catalogar els elements.
- Consultar informants locals.
- Prioritzar i seleccionar la zona i l'element on intervenir.
- Aprendre d'iniciatives semblants que hagin reeixit.
- Justificar la necessitat del projecte i analitzar-ne la viabilitat.
- Obtenir el vistiplau de la propietat.
- Cercar i garantir el finançament.
- Una estratègia de difusió i comunicació que acompanyi el projecte.

Inventariar i catalogar els elements

Tot i que l'afirmació sembli òbvia, el primer pas abans d'actuar sobre el patrimoni és identificar-lo i conèixer-lo bé, per no dirigir els esforços en les direccions errònies o no malmetre involuntàriament altres elements del patrimoni. Una eina senzilla per identificar i valorar els elements d'un territori són els inventaris i els catàlegs.

Amb l'adveniment de les tecnologies d'informació geogràfica (SIG, GPS...) i l'extens esforç que s'ha fet en molts camps de la recerca durant els darrers anys, actualment qualsevol usuari pot tenir accés a un ventall molt ampli d'inventaris i catàlegs amb informació rellevant sobre el patrimoni: inventaris municipals sobre béns d'interès cultural, inventaris comarcals de camins, inventaris d'hàbitats, catàlegs d'espècies de fauna i flora, catàlegs de paisatge, etc. És important assenyalar que alguns d'aquests inventaris comporten un estatus legal que cal tenir en compte en el projecte de recuperació.

Recentment, també han aparegut sistemes de catalogació basats en les xarxes socials i la comunicació 2.0, com la iniciativa de Wikipedia, que cataloga l'arquitectura de pedra seca a Catalunya.

En cas de requerir una informació que no es pot cobrir per cap sistema de catalogació existent, caldrà valorar l'interès d'abordar un complex treball d'estudi del territori, fent servir les metodologies més avançades de catalogació (ús de SIG, GPS, teledetecció, sèries fotogràfiques i cartogràfiques...), la qual cosa pot comportar una dedicació important de recursos. No obstant això, segons els objectius que es persegueixin i els recursos disponibles, també es pot optar per realitzar un inventari més senzill i pensat per a l'ocasió. Al capdavall, els inventaris són una bona eina de consulta, però hi ha molts altres factors que poden condicionar l'elecció de l'element a recuperar, com es tracta en els punts següents.

Consultar informants locals

Hi ha alguns elements i coneixements que no figuren en cap inventari o catàleg, sinó que formen part del llegat cultural i tradicional del territori. En casos d'elements degradats des de fa temps, el seu coneixement potser es redueix a unes poques persones d'edat avançada. És per això que cal tenir una cura especial en consultar aquests informants locals, fins i tot quan ja es disposi d'un coneixement sobre el paper, ja que aquests informants podran proveir d'una informació més contrastada, i del record històric que permeti una recuperació més efectiva de l'element. Els informants locals també poden proporcionar documentació històrica, com plànols i fotografies, així com coneixement sobre l'evolució de l'estat de l'element a recuperar.

Entre els col·lectius d'informants més rellevants hi ha la població local (sobretot persones grans), ajuntaments, agricultors i ramaders, excursionistes, associacions culturals, agents rurals, caçadors i pescadors. Algunes poblacions també tenen la figura del cronista local, que molt probablement es mostrarà disposat a col·laborar amb qualsevol projecte que contribueixi a revitalitzar el territori. L'eina més efectiva per tenir accés als coneixements d'aquests informants locals és a través d'entrevistes en profunditat, i si és possible presencials.

Prioritzar i seleccionar la zona i l'element on intervenir

Es pot donar el cas que, en el moment de plantejar un projecte, hi hagi diferents elements o indrets amb un grau d'interès suficient per intervenir-hi. Però, com que els recursos són sempre limitats, caldrà prioritzar. En alguns casos, la selecció de l'element a recuperar serà senzilla i

Cal tenir una cura especial en consultar informants locals, fins i tot quan ja es disposi d'un coneixement sobre el paper, ja que aquests informants podran proveir d'una informació més contrastada, i del record històric.

directa, però en altres, la selecció pot ser un autèntic maldecap. Tot i que moltes vegades se seleccionin els projectes per raons d'oportunitat, és convenient dur a terme una elecció racional, a partir d'uns criteris definits prèviament. A continuació es proposa una bateria de criteris que poden contribuir a prioritzar i seleccionar l'element més convenient.

Quadre 1 Criteris de priorització d'elements on intervenir

- **Interès del valor.** L'element presenta valors objectius dignes de ser recuperats?
- **Reconeixement del valor en inventaris.** L'element és present i valorat en els inventaris i catàlegs consultats?
- **Representativitat del valor.** L'element representa fidelment els valors més destacats de la tipologia d'element a recuperar?
- **Risc d'una major degradació en un futur.** L'element està sotmès a una amenaça real de degradació en un futur o s'ha degradat ràpidament en els darrers temps?
- **Viabilitat tècnica i econòmica del projecte.** La recuperació de l'element és viable, des del punt de vista tècnic? I econòmicament? Quin cost aproximat pot tenir la recuperació?
- **Vinculació a projectes ja existents.** Existeixen projectes de recuperació semblants a la zona? Es pot donar un solapament de les diverses iniciatives, o bé una sinergia?
- **Suport institucional i social.** Les institucions donen suport (polític, tècnic, econòmic, logístic...) a la iniciativa? Pot haver-hi traves burocràtiques?
- **Predisposició de la propietat.** La propietat de la finca on es troba l'element dóna suport a la iniciativa de recuperació?
- **Proximitat a nuclis urbans i vies de comunicació.** L'element a recuperar és proper als possibles visitants del futur?
- **Possibilitats de garantir-ne la viabilitat.** El projecte de recuperació compta amb vies de finançament per a la seva execució i posterior manteniment?

[Font: Elaboració pròpia]

Tots aquests aspectes no s'han de tractar separatament, sinó que s'han de valorar de forma conjunta. El pes específic de cada criteri pot ser diferent (segons el cas, un criteri pot ser més valuós que l'altre, o menys). A partir d'una matriu senzilla, es poden valorar, per a cadascun dels possibles elements o zones que podrien recuperar-se, tots els fac-

tors que hi intervenen i, a partir d'aquí, decidir per quin s'aposta definitivament. Si convé, també es pot recórrer al criteri expert.

Aprendre d'iniciatives semblants que hagin reeixit

És molt probable que el projecte que es vulgui dur a terme sigui semblant a iniciatives desenvolupades en altres llocs. En aquest sentit, és molt útil aprendre dels encerts i dels errors del passat, i els agents que van impulsar les iniciatives segurament deuen estar encantats de compartir la seva experiència. Una trobada amb aquests agents pot proveir de tanta o més informació útil que el manual més complet.

No obstant això, pot ser temptador recórrer al "copiar i enganxar", és a dir, aplicar les mateixes solucions que han funcionat en altres indrets. Fer això sense respectar el sentit local i l'autenticitat de l'element a recuperar pot conduir a una homogeneïtzació i, a la llarga, a una banalització dels elements recuperats. Convé no generalitzar solucions d'altres projectes fora de l'àmbit per al qual que van ser dissenyats i basar les actuacions del projecte en la realitat local.

Justificar la necessitat del projecte i analitzar-ne la viabilitat

Un cop identificat l'element a recuperar, cal exposar-ne la rellevància i argumentar per què és convenient executar un projecte de recuperació. Aquesta justificació pot servir a l'hora de cercar finançament per al projecte, però també servirà per donar a conèixer la iniciativa en l'àmbit local. A l'hora d'exposar els arguments per recuperar l'element, convé recórrer als que s'exposen al Bloc A i als casos pràctics del capítol C2, i també els que s'han fet servir a l'hora de prioritzar l'element.

També convé mesurar la rendibilitat econòmica del projecte, però sense oblidar la viabilitat en termes ecològics, culturals i socials que comportarà.

Obtenir el vistiplau de la propietat

La propietat de la finca (o finques) on es trobi l'element a recuperar (o la titularitat del mateix element, en cas de construccions) és un agent fonamental per permetre l'efectiva execució del projecte. La propietat pot ser pública o privada, i es pot donar un gran nombre de casuístiques que poden condicionar l'execució del projecte. En alguns casos, pot ser difícil localitzar el propietari, i en altres casos, pot existir la figura del gestor de la propietat, que pot ser més decisiva que el mateix propietari.

Difícilment un projecte progressarà sense el vistiplau de la propietat i de fet es pot incórrer en una acció il·legal si s'intervé en una fin-

ca sense el seu permís. En canvi, si la propietat es mostra interessada, es pot valorar la possibilitat d'implicar-la activament en tasques determinades de l'execució del projecte, així com en el finançament del mateix, a través d'eines com les que proposa la custòdia del territori.

La custòdia del territori és un conjunt d'instruments que utilitzen entitats sense ànim de lucre i administracions locals per afavorir la col·laboració i la implicació de propietaris en la cura dels valors naturals i culturals de les seves finques (BASORA i SABATÉ, 2006). L'eina de custòdia del territori per excel·lència és l'acord de custòdia, i existeixen força exemples reeixits per recuperar elements del paisatge on s'ha utilitzat aquest tipus d'instrument.

Cercar i garantir el finançament

Molt sovint, el principal obstacle o factor limitant per tirar endavant un projecte de recuperació és la manca de recursos econòmics. Molt bones idees i intencions es veuen frustrades a l'hora d'aconseguir el finançament necessari. Altres vegades, potser s'obtenen recursos per recuperar un element, però no per garantir-ne el manteniment a mitjà termini, de manera que alguns projectes queden estroncats. Cal adequar el projecte als recursos disponibles i ser conscients de les capacitats reals de què es disposa.

Possibles fonts de recursos (pot ser la combinació de més d'una) són els ajuts públics, fons europeus, patrociniats privats, premis, donacions... També es pot recórrer a iniciatives més innovadores, com la subscripció popular i el micromecenatge (*crowdfunding*, en anglès), que consisteix a recol·lectar els fons entre multitud de persones, especialment a través d'Internet, i que té interès perquè permet obtenir suport popular i un plus de legitimitat a la iniciativa, a la vegada que s'obtenen els recursos necessaris per a la seva execució.

En cas de recórrer a ajuts públics o privats, les bases reguladores d'aquests ajuts acostumen a ser força concretes sobre el format en què s'ha de presentar la memòria de la candidatura. En aquest sentit, és convenient llegir bé les bases, aclarir dubtes i seguir-ne escrupolosament els continguts, per no cometre defectes de forma que exclouin el projecte de manera automàtica. També resulta aconsellable assessorar-se per experts en la sol·licitud d'ajuts.

Per acabar, es pot contemplar la recuperació com una inversió econòmica (d'elevat rendiment social i ambiental), especialment quan es prevegi una fase d'explotació posterior a la recuperació (per exemple, en

Es pot contemplar la recuperació com una inversió econòmica (d'elevat rendiment social i ambiental), especialment quan es prevegi una fase d'explotació posterior a la recuperació.

el cas d'un molí d'oli, o la recuperació d'un edifici històric per habilitar-lo com a establiment turístic).

Cal destacar l'emprenedoria d'algunes persones, que opten per recuperar un valor perquè perceben la rendibilitat de la inversió que efectuen. Entitats financeres (especialment les que s'engloben dins la banca ètica²) poden estar interessades a oferir crèdits avantatjosos a aquest tipus d'operacions.

Una estratègia de difusió i comunicació que acompanyi el projecte

Vivim immersos en una societat de la comunicació. Avui dia, allò que no es comunica és com si no existís. Paradoxalment, malgrat el gran esforç que es dedica a recuperar el patrimoni, sovint no es fa res o quasi res per donar-lo a conèixer. Cal elaborar un pla de comunicació i divulgació del projecte per no haver d'improvisar a darrera hora.

Es tracta d'una estratègia transversal a tot el projecte, que s'inicia amb les accions prèvies, però que ha de mantenir-se durant totes les fases del projecte. Cal una comunicació fluida i adequada de totes les actuacions, tant abans, com durant, com després de la seva execució. Així, per exemple, abans d'executar el projecte, és imprescindible informar la població local sobre totes les actuacions que es volen dur a terme i tractar d'obtenir l'acceptació social necessària per tal que l'execució posterior del projecte es faci sense limitacions. Igualment, pot ser necessari dur a terme sessions informatives i de formació adreçades a possibles col·laboradors o voluntaris que participaran durant l'execució d'alguna de les actuacions previstes.

Un cop s'han executat les actuacions principals, és recomanable comunicar, especialment a la població local, la feina feta i els beneficis obtinguts. I durant les fases de seguiment i aprofitament, difondre els resultats del projecte ajudarà a ratificar-ne l'èxit i a donar-li continuïtat i visibilitat temps després d'haver-lo executat.

Tot plegat s'ha de preveure en un pla de comunicació, que ha de descriure i detallar els instruments, la metodologia, els destinataris i els missatges clau per difondre el projecte, i per explicar de manera clara i entenedora les problemàtiques, els objectius i actuacions del projecte, així com els resultats que se n'obtinguin. A l'hora de fer un pla de comunicació, és important aclarir què es vol comunicar, quan i a qui i amb quins objectius, i a partir d'aquí, quines vies utilitzar per fer arribar el missat-

Paradoxalment, malgrat el gran esforç que es dedica a recuperar el patrimoni, sovint no es fa res o quasi res per donar-lo a conèixer. Cal elaborar un pla de comunicació del projecte per no haver d'improvisar a darrera hora.

ge (premsa, correu electrònic, sessions informatives, etc.). Aquestes vies variaran en funció de molts aspectes (per exemple, si s'ha recuperat un element físic o arquitectònic, es pot instal·lar un plafó informatiu al costat de l'element recuperat).

Un mateix missatge pot comunicar-se de manera molt diferent segons el destinatari al qual es vol arribar. Els destinataris prioritaris de la comunicació són la població local, els ajuntaments, els escolars... però tampoc convé oblidar el gran públic, que és majoritàriament urbà i amb qui caldrà fer un esforç de pedagogia per sensibilitzar-lo vers la importància dels elements recuperats. En canvi, entre la població local convé estimular l'orgull que significa comptar amb un patrimoni valuós.

Els mitjans de comunicació, sobretot els d'àmbit local o comarcal, són altaveus excel·lents per donar a conèixer qualsevol iniciativa i per tant cal tenir-los ben presents. Ara bé, el ventall de recursos i instruments comunicatius és molt ampli, de manera que la comunicació va molt més enllà dels mitjans informatius més habituals (DE CASTRO, 2002; EUROPARC-ESPAÑA, 2007).

² Més informació a www.fets.org.

B3

Redacció i execució del projecte

Aquest capítol pretén donar unes bases per redactar i posteriorment executar projectes de recuperació. Per senzilla que sigui l'actuació que es vulgui desenvolupar, cal formalitzar-la per tal de facilitar-ne l'execució, la justificació davant de tercers (els finançadors, o l'administració competent) i el seguiment. En alguns casos, els continguts del projecte poden venir marcats externament; per exemple, les bases de molts ajuts fixen uns criteris de presentació de les propostes.

És important comptar amb l'assessorament de científics i de tècnics experts per tal de disposar d'una bona diagnosi de l'estat de l'element i definir uns objectius coherents amb les condicions de l'entorn, i també per contribuir a assolir l'entesa entre els diferents agents. En aquest sentit, pot resultar recomanable contactar amb empreses consultores o formar equips multidisciplinaris que garanteixin la qualitat tècnica del projecte.

Aquest llibre no pot aprofundir en tots els detalls d'un projecte de recuperació, i és necessàriament genèric en el tractament dels diversos aspectes a tenir en compte. Es recomana consultar documentació específica sobre les metodologies més actualitzades per recuperar cada tipologia concreta de patrimoni. No obstant, voldríem que aquestes línies servissin d'una primera aproximació als passos que cal seguir per redactar i executar un bon projecte de recuperació. Un bon manual complementari, que es recomana consultar, és la *Guía Europea de observación del patrimonio rural* – CEMAT (MINISTERIO DE MEDIO AMBIENTE, 2006).

3.1 Continguts del projecte

Tant si es tracta d'una obra arquitectònica com d'una varietat agrícola o un espai natural, qualsevol projecte de recuperació, per tal que sigui realment eficaç i eficient, ha de tenir uns continguts mínims que s'exposen en aquest apartat:

- a. Antecedents
- b. Diagnosi
- c. Objectius
- d. Definició d'actuacions
- e. Pla de manteniment i seguiment
- f. Pressupost

Normalment, el projecte prendrà la forma d'una memòria escrita, que pot anar acompanyada de plànols, fotografies i altre suport gràfic. El format final serà més o menys extens o més o menys tècnic segons

les característiques i l'abast del projecte, però en qualsevol cas ha de descriure i valorar amb detall totes les intervencions que es proposa realitzar.

a. Antecedents

Abans que res, cal emmarcar bé el projecte, de manera que qualsevol persona pugui contextualitzar-lo, i per tant comprendre la justificació de la seva necessitat. En aquest apartat del projecte s'exposaran la ubicació física de l'element (amb mapes de situació i fotografies), la història de l'indret, les característiques del paisatge on es troba... i tots els factors que donen sentit al projecte (valors intrínsecs dels elements per recuperar, iniciatives semblants que s'hagin desenvolupat a la vora i que poden servir de referència, altres projectes dels impulsors de la iniciativa...).

Aquest apartat acostuma a contenir també un recull de la normativa que afecta els elements a recuperar, tant pel que fa a la temàtica (ambiental, cultural, territorial, de riscos, de propietat, urbanística, etc...) com a l'abast territorial (local, regional, estatal o europea) i que pot condicionar l'execució del projecte. En alguns casos cal complir amb uns certs tràmits administratius per poder executar els treballs. Per exemple, per intervenir en un jaciment arqueològic cal el permís de l'autoritat competent, i per a alguns elements catalogats o protegits cal seguir protocols d'actuació molt estrictes. Pel que fa al patrimoni natural, també calen permisos per alliberar determinades espècies al patrimoni natural, o per intervenir sobre la llera dels rius. Alguns dels tràmits poden ser especialment feixucs i burocràtics, i per tant convé tenir-los presents en la fase més preliminar de la redacció del projecte i que no signifiquin un retard inesperat per a la seva execució.

b. Diagnosi

Prèviament a la definició d'objectius, cal detectar els factors que han condicionat o provocat l'estat actual de l'element a recuperar. S'entén per diagnosi la detecció dels impactes, les interferències i les perturbacions que afecten l'element, tant a escala local com global, així com la detecció de les causes i els processos que els provoquen.

Ja es poden esmerçar molts recursos en la recuperació de l'element, que, si no es resolen els problemes que l'afecten, l'element es continuarà degradant irremissiblement. Així, en el cas del patrimoni cultural, la principal causa de la degradació és la manca d'ús i l'abandonament. Altres vegades, les causes de degradació no són evidents, i cal tenir una visió integradora. Per exemple, en una riera on ha desaparegut la verne-

da pel descens del nivell freàtic de l'aquífer (que es pot ser degut a múltiples causes, i d'origen llunyà al punt d'afecció), reintroduir-hi verns no és una solució, ja que les poblacions no seran viables. Abans caldria restaurar l'aquífer.

Una manera de fer aquesta valoració és elaborar una taula de síntesi de les perturbacions i els impactes existents, en la qual s'especifiquin les causes que els generen, els efectes que produeixen i la seva localització.

La diagnosi també ha de servir per copsar i comprendre el caràcter de l'element que es vol recuperar, per evitar destruir, sense voler, allò que el fa únic. En aquest sentit, la diagnosi pot fer emergir nous valors que prèviament no s'havien detectat.

c. Objectius

A partir de la diagnosi dels principals factors que intervenen en l'element a recuperar, cal definir uns objectius d'actuació per començar a precisar el contingut i abast dels treballs. Alguns dels objectius poden ser previsibles des d'un principi, però s'han de plantejar i definir a partir de la diagnosi. També cal tenir en compte les diverses perspectives generals apuntades en el capítol A3. A més, cal tenir clara la finalitat global de l'actuació que es durà a terme, i *visualitzar* l'element recuperat (tenir-ne la "imatge objectiu"), per tal d'enfocar millor les actuacions a executar.

A l'hora de formular els objectius dels projectes, convé tenir presents almenys cinc criteris les inicials dels quals formen la paraula SMART (*intel·ligent* en anglès): els objectius han de ser específics (sense caure en formulacions genèriques), Mesurables (de manera que se'n pugui valorar el compliment), Assolibles (per tant, realistes), Rellevants (que tinguin sentit), i Temporalitzats (que es puguin dur a terme en un lapse determinat de temps).

Es pot caure en el parany de voler recuperar l'element amb idèntiques estructures i funcionalitats que l'element original, sense tenir en compte els nous requeriments de l'entorn. Els projectes de recuperació són una oportunitat per atorgar nous valors al territori i afegir noves funcions a les ja tradicionals.

d. Definició d'actuacions

En aquesta fase s'han de detallar les actuacions tècniques del projecte, en concordança amb allò que es vol aconseguir, és a dir, els objectius. A nivell operatiu, caldrà definir la responsabilitat d'execució de cada tasca (qui fa què) i si requereix una assistència tècnica professio-

nal o es pot basar en el treball voluntari. A l'hora de definir cada actuació, caldrà tenir en compte el pressupost disponible i la seva viabilitat tècnica. També és recomanable comptar amb un pla de contingència que prevegi possibles desviacions del projecte inicial.

Algunes intervencions s'hauran de programar en fases progressives de recuperació, per una qüestió de dotació pressupostària, o bé perquè a causa de la naturalesa de l'element, no es pot recuperar del tot a partir d'un únic projecte.

A l'hora de plantejar les actuacions, aquestes han de ser curoses amb l'entorn on s'apliquen, per no afectar negativament altres valors. Per exemple, en qualsevol intervenció que tingui lloc al territori, cal assegurar una bona integració paisatgística de l'element a recuperar, tenint cura de l'ús de materials, colors, etc. Seguir alguns manuals, com les guies d'integració paisatgística elaborades per la Generalitat de Catalunya i d'altres documents per a la millora de la qualitat del paisatge (DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES, 2009 i 2010), pot contribuir que el projecte respecti l'essència del territori.

e. Pla de manteniment i seguiment

Cal garantir que l'element recuperat no es degradi de nou, i això requereix planificar-ne el manteniment i el seguiment. El manteniment significa garantir el desenvolupament i la supervivència de les actuacions projectades, i maximitzar la rendibilitat de la inversió feta així com preveure el cost de manteniment posterior a l'obra (vegeu capítol B4).

El seguiment inclou el monitoratge i/o l'avaluació postprojecte mitjançant diferents metodologies, com ara l'ús d'indicadors per reflectir l'estat de l'element després dels treballs i que permetin, a la vegada, valorar-ne l'eficàcia amb relació als objectius proposats, així com detectar la reaparició de factors de degradació (vells o nous).

f. Pressupost

El pressupost és l'apartat que inclou la valoració econòmica de les actuacions del projecte. Del càlcul correcte del cost de les actuacions, del seu ajust i de la inclusió de la totalitat d'actuacions definides, en dependrà la viabilitat econòmica. No obstant, un pressupost més elevat no sempre implica més bons resultats.

Sempre que sigui possible, el pressupost també hauria de calcular i preveure partides per al manteniment i seguiment del projecte, i també la rendibilitat econòmica de l'element un cop recuperat. En aquest sentit, part (o fins i tot la totalitat) de les inversions del projecte

poden recuperar-se, valgui la redundància, durant la fase d'aprofitament de l'element.

3.2 Execució del projecte

Un cop redactat el projecte i garantit el finançament, tot està a punt per executar-lo. Aquesta és potser la fase més llaminera de totes les que componen el projecte de recuperació, ja que consisteix en la recuperació efectiva de l'element (si bé en alguns casos els efectes reals de la recuperació no es podran observar fins al cap d'un temps).

Durant aquesta fase cal tenir molta cura dels detalls i operar amb rigor per no provocar danys irreversibles a allò que es vol recuperar. Cal seguir el projecte escrupolosament, però també cal tenir corretja per adaptar-se als imprevistos que, de ben segur, aniran ocorrent al llarg de tota l'execució. En aquest sentit, qualsevol desviació respecte al projecte inicial s'ha d'indicar clarament en una memòria d'execució, per tal de facilitar la justificació i el seguiment del projecte. Si el projecte disposava d'un pla de contingències, serà molt més fàcil gestionar aquestes desviacions.

Per contribuir a generar beneficis socials a la zona on s'implanta el projecte, convé utilitzar materials i mà d'obra locals, i doncs dinamitzar econòmicament el territori. També és interessant comptar amb voluntariat, però sempre sota supervisió professional i després d'una formació adequada. Per a projectes delicats que afecten elements vulnerables del patrimoni cultural (la reconstrucció d'una edificació amb mètodes tradicionals, per exemple) o natural (la reintroducció d'una espècie, per posar un cas), cal disposar d'una mà d'obra capacitada i sensible al valor d'aquest patrimoni.

És recomanable fer fotografies i vídeos del procés de recuperació de l'element, ja que podran ser utilitzades en les fases de difusió i promoció dels elements recuperats (en exposicions, presentacions públiques, publicacions...). Igualment, un cop l'element s'ha recuperat efectivament, cal fer-ne difusió, i un acte simbòlic amb les institucions i agents que han donat suport al projecte. Cal reservar un temps per a la celebració de la finalització de la fase d'execució del projecte, ja que, a més de ser un moment dolç per a qui ha estat al peu del canó durant tot el projecte, és l'ocasió idònia per donar-lo a conèixer i reconèixer a tot-hom qui hi ha contribuït significativament.

El projecte no s'acaba amb la finalització de la fase d'execució del projecte. Tan importants com l'execució del projecte són el posterior manteniment, seguiment i promoció, qüestions que es tracten en els dos capítols que clouen aquest bloc metodològic.

B4

Manteniment i seguiment dels elements recuperats

Un cop recuperat l'element, s'inicia el repte principal, que pot tenir una durada indefinida: garantir que l'esforç dedicat en la recuperació del patrimoni no es dissolgui en el temps, i que els seus resultats perdurin llargament. Per això, cal un manteniment regular i avaluar periòdicament l'element recuperat. Tot seguit es plantegen algunes indicacions per dur a terme aquesta tasca tan necessària i, sovint, oblidada.

Vies per garantir un manteniment regular

El manteniment regular és la pedra de toc d'un bon projecte de recuperació d'un element. Sovint, totes les energies van dirigides al projecte de recuperació, i un cop està recuperat, ja no queden forces ni recursos per evitar que l'element es degradi de nou. És per això que el projecte ja ha d'incorporar un pla de manteniment amb un finançament garantit. Hi ha vies efectives per garantir la viabilitat econòmica del projecte, com la de cercar patrocini privats, el pagament (obligatori o voluntari) per accedir a l'espai on es trobi el valor en qüestió, el marxandatge, l'apadrinament, etc.

El manteniment significa garantir el desenvolupament i la supervivència de les actuacions projectades, i maximitzar la rendibilitat de la inversió feta. El manteniment pot requerir la recuperació del valor econòmic de l'element, com és el cas dels productes agraris o les races tradicionals, o bé senzillament es garanteix amb el seu ús, com el cas de pobles revitalitzats o oficis tradicionals. En aquest sentit, l'aprofitament i la promoció dels elements recuperats, de què es tracta en el següent capítol, pot contribuir decisivament en el manteniment dels dits elements. És el cas de molins o tafones que, si no s'utilitzen per la seva funció original, es tornen a degradar i espatllar amb el temps.

En altres casos, el manteniment s'aconsegueix establint mesures per evitar nous impactes sobre l'element, com en alguns sistemes naturals recuperats, i llavors caldrà establir un programa de vigilància per detectar possibles factors de degradació dels sistemes naturals. Per acabar, un cas especial de manteniment és el dels camins rurals tradicionals, on la clau està en l'equilibri entre l'abandonament del camí i la seva sobrefreqüentació.

Alguns projectes de recuperació garanteixen la seva continuïtat amb la constitució d'un òrgan de gestió. Aquests òrgans poden sorgir d'aliances entre diversos agents i prendre la forma d'un consorci o d'una oficina tècnica. En altres casos, n'hi haurà prou amb que una persona pugui dedicar-se a la gestió de l'element, sense haver de crear estructures noves. Tanmateix, cal tenir en compte que malgrat que la creació de nous

llocs de treball sigui sempre desitjable, aconseguir el finançament necessari per consolidar nova ocupació és una de les tasques més complicades de qualsevol projecte de recuperació.

Avaluar periòdicament l'estat i l'ús de l'element recuperat

En alguns casos, un cop s'han recuperat els valors i se n'ha garantit el manteniment durant un temps, l'element pot assolir un estat de manteniment autònom, sense haver de fer-hi cap intervenció des de fora. És el cas dels projectes de recuperació d'ecosistemes, o del patrimoni cultural que està vinculat a alguna activitat econòmica. En tot cas, sempre convé fer un seguiment periòdic de l'estat de l'element, que permeti detectar possibles desviacions respecte a la situació desitjada, o nous factors de degradació que calgui combatre.

Per fer un bon seguiment de l'element, convé establir una periodicitat realista d'avaluació, adaptada a la mateixa dinàmica de canvi de l'element (elements molt canvians, com alguns sistemes naturals, requeriran un seguiment més freqüent que elements més estables, com ara una construcció).

A l'hora de dur a terme el seguiment, cal aplicar indicadors que permetin comprovar diversos aspectes de l'estat de l'element i de l'assoliment dels resultats esperats. La bateria d'indicadors que es vulgui aplicar s'hauria de dissenyar durant la fase de redacció del projecte, ja que és llavors quan es coneixen millor els principals elements que s'han de tenir en compte. Hi ha molts tipus d'indicadors, però es poden distingir tres grans famílies a partir del model PSR (*Pressure, State, Responses*) de l'OCDE (Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic): els indicadors de pressió (els factors que actuen sobre l'element), d'estat (l'evolució de l'element) i de resposta (dels gestors de l'element per tal de millorar-ne l'estat). Així, per exemple, en un projecte de recuperació d'una tafona d'oli, l'evolució del mercat de l'oli seria un indicador de pressió, el nombre d'avaries del molí seria un indicador d'estat i el nombre de visites rebudes o el volum econòmic generat pel projecte serien indicadors de resposta.

La custòdia del territori com a estratègia de manteniment i seguiment

L'entitat que ha recuperat el patrimoni no ha de ser necessàriament la mateixa que se'n faci responsable del manteniment. De fet, si una institució s'especialitza a recuperar elements de patrimoni, haver de garantir el bon estat de tots els que recupera pot significar un llast a l'ho-

ra d'endegar nous projectes. En aquests casos poden entrar en joc aliances amb altres entitats, amb la propietat o amb persones que estiguin disposades a tenir cura del valor recuperat.

La custòdia del territori pot servir per posar d'acord diversos agents per recuperar un element, però el sentit real de la custòdia del territori és tenir cura del patrimoni, és a dir, garantir-ne el bon estat a llarg termini (BASORA, 2009). És per això que les eines que ofereix la custòdia del territori poden ser de gran utilitat en la fase de manteniment i seguiment dels elements recuperats. La Xarxa de Custòdia del Territori (xct) ha desenvolupat un Protocol de seguiment i avaluació d'acords per a entitats de custòdia del territori (ASENSIO i COLLADO, 2007), un document de referència si es vol garantir el manteniment a través d'un acord de custòdia.

Iniciatives d'apadrinament del patrimoni, com la dels amics dels castells i del nucli antic de Tortosa, o com les adopcions de riu que promou el Projecte Rius de l'Associació Hàbitats, són bons exemples de com garantir el manteniment i seguiment del bon estat dels elements recuperats amb el suport de persones i institucions interessades. De nou, el voluntariat pot tenir un paper rellevant en aquesta fase dels projectes de recuperació.

B5

Aprofitament, promoció i protecció

Aquest llibre, com s'ha dit a l'inici, aposta per revitalitzar l'essència del territori. Els elements recuperats han d'estar *vius* per garantir que no tornaran a degradar-se i que seguiran contribuint a mantenir el caràcter del territori. Aquest capítol ofereix indicacions per aprofitar i donar vida als elements recuperats, a través d'una estratègia basada en els següents aspectes:

- Garantir una bona accessibilitat a l'element recuperat.
- Organitzar visites guiades.
- Integrar l'element recuperat en l'oferta econòmica, cultural i/o de lleure del territori.
- Valorar la possibilitat de promoure la protecció legal de l'element recuperat.

Garantir una bona accessibilitat a l'element recuperat

Es pot recuperar un element valuós, i donar a conèixer aquesta recuperació, però si aquest no és accessible per a les persones, en realitat serà com si no s'hagués recuperat. Cal habilitar accessos perquè la ciutadania i, si escau, els turistes, puguin gaudir-ne. Aquests accessos han de ser respectuosos amb la integritat i el caràcter de l'element recuperat. N'és un exemple el castell de Guimerà (l'Urgell), on s'ha adequat una escala externa que permet als visitants accedir a la torre del castell. Una excepció d'aquesta directriu seria el cas de la recuperació de patrimoni natural o cultural molt vulnerable i sensible a la freqüentació humana. En aquests casos, convé trobar vies alternatives per permetre el gaudi d'aquests elements, com per exemple les càmeres web que permeten visualitzar nius de rapinyaires.

L'accessibilitat no sols significa que existeixi un camí senyalitzat per arribar a l'element o que tingui uns horaris de visita (quan escaigui) prou generosos.

També comporta que tots els públics puguin gaudir del patrimoni recuperat, incloent els infants, les persones grans o les persones amb discapacitats visuals o de mobilitat. Les noves tecnologies obren tot un món de possibilitats per fer accessibles els elements recuperats, i les visites virtuals a elements recuperats serà un recurs cada vegada més habitual.

També cal tenir en compte la normativa d'accés al medi natural, els drets de pas i de la propietat, i totes les normatives de seguretat i de riscos aplicables en cada cas. Tots aquests aspectes s'hauran d'haver considerat durant la redacció del projecte.

Organitzar visites guiades

Alguns dels elements que es recuperen es museïtzen o s'hi desenvolupen visites guiades, especialment dirigides a la població infantil i juvenil. Aquest segment de població és un destinatari prioritari per sensibilitzar la ciutadania en general sobre la importància de revitalitzar l'essència del territori.

Més enllà de la població escolar, hi ha altres destinataris que poden estar interessats a conèixer els elements recuperats. Turistes, estudiants universitaris, membres d'associacions del territori, experts, entre d'altres, són perfils tipus que qualsevol projecte de promoció del patrimoni haurà de tenir en compte per maximitzar la difusió del seu coneixement.

Les visites guiades han de donar a conèixer el procés de recuperació de l'element en qüestió i n'han de transmetre els valors, siguin del tipus que siguin. Aquestes visites han d'anar a càrrec de guies ben formats i capaços de transmetre la informació de manera entenedora i engrescadora. Aquest servei, en tant que producte turístic o educatiu, el poden oferir empreses especialitzades. Igualment, des d'un vessant més lúdic, entitats excursionistes i culturals poden organitzar periòdicament visites dirigides a la seva base social o a la població local d'un indret determinat.

Integrar l'element recuperat en l'oferta econòmica, cultural i/o de lleure del territori

Sovint el manteniment dels valors recuperats va lligat a la seva viabilitat econòmica a llarg termini. Per exemple, en el cas del paisatge d'olivera, es pot recuperar els elements de patrimoni cultural (marges i bancals) i natural/agrícola (oliveres), però és a través de l'aprofitament econòmic de l'oli com es pot garantir la viabilitat del patrimoni recuperat. En qualsevol cas, és clar que la recuperació del patrimoni pot contribuir a l'impuls de noves activitats econòmiques al territori.

A l'hora de pensar una estratègia d'aprofitament del patrimoni, cal distingir entre els recursos i els productes. Els recursos són qualsevol tipus d'element que està disponible per ser transformat en un producte (agroalimentari, turístic, educatiu, etc.) que pugui ser objecte d'aprofitament comercial. La recuperació d'un element sempre comporta recuperar un recurs, però això no implica que es creï un producte. Alguns recursos, per les seves característiques, podran ser més o menys transformables en productes. En alguns casos, la recuperació del patrimoni ha generat expectatives frustrades quan s'han plantejat sense una idea clara de com gestionar el patrimoni recuperat.

La creació i comercialització de productes a partir dels recursos recuperats és una tasca que implica unes certes dosis d'esperit emprenedor, innovació i visió de negoci i és una cosa que no necessàriament pertoca a qui ha vetllat per la recuperació dels elements. Hi ha casos on la iniciativa privada ha recuperat un recurs i l'ha transformat en un producte rendible, com el del mas de l'Avenc de Tavertet³ (Osona), una casa senyorial del segle XIII que es va recuperar per desenvolupar-hi un projecte de turisme rural i ecoturisme. Tot i que rarament l'Administració o la societat civil assumeixen la creació d'un producte, sí que és freqüent que, un cop han recuperat un recurs, donin suport a la iniciativa privada per desenvolupar productes rendibles que contribueixin al manteniment del dit recurs.

L'aprofitament i la promoció del recurs recuperat, doncs, pot requerir la redacció d'un nou projecte, en aquest cas de tipus més empresarial i amb una estratègia de màrqueting associada.

Valorar la possibilitat de promoure la protecció legal de l'element recuperat

Sovint, el patrimoni, fins i tot abans de ser recuperat, ja disposa d'una figura de protecció legal, per raó del seu valor i interès. Altres vegades, l'element recuperat no té un reconeixement legal, però un cop executat el projecte, pot ser mereixedor d'una figura de protecció, que tot i que no és una garantia total, segurament contribuirà a la seva conservació.

La declaració de protecció legal de qualsevol element és competència de l'Administració, però la iniciativa privada té un paper important a l'hora de proposar noves declaracions de protecció. Per exemple, molts dels espais naturals protegits que coneixem ho han estat declarats gràcies a la pressió popular, i propietaris privats poden dotar les seves finques d'un règim de protecció legal, com és el cas de les microreserves de flora del País Valencià⁴.

A l'hora de proposar la protecció legal d'un element, convé comptar amb l'assessorament legal de professionals del dret, per tal de trobar les figures de protecció més escaients i complir amb els tràmits pertinents, tot i que l'Administració també pugui oferir suport en aquest sentit, especialment si és sensible amb el valor que s'ha recuperat o ha participat d'alguna manera en el projecte.

³ www.avenc.com/ca/txt_home.html.

⁴ Més informació sobre les microreserves privades de flora al País Valencià: www.cma.gva.es.

Casos pràctics

C1

Tipologies d'elements a recuperar

Aquest tercer bloc de la publicació és el dels casos pràctics, un reconeixement a les nombroses iniciatives de recuperació que s'han dut a terme arreu del territori. Com que aquest llibre té una vocació holística i no pretén ser especialista en tècniques de recuperació, recull una àmplia diversitat d'elements que es poden recuperar, agrupats en quatre grans tipologies sense cap pretensió acadèmica, com es pot observar en la taula següent.

Taula 1 Àmbits i elements a recuperar

ÀMBIT	ELEMENT/S A RECUPERAR	PÀG.
MEDI NATURAL	Espais naturals aquàtics	72
	Espais naturals litorals i marins	74
	Boscós i altres espais naturals terrestres	76
	Espècies animals	78
	Espècies vegetals i arbres singulars	80
MEDI RURAL I MARI	Espais agrícoles i ramaders	82
	Productes agraris i races tradicionals	84
	Arquitectura rural	86
	Arquitectura de pedra en sec	88
	Camins rurals tradicionals i camins amb identitat	90
	Pobles revitalitzats	92
	Elements propis de la pesca i el mar	94
PATRIMONI HISTÒRIC I CULTURAL	Patrimoni industrial	96
	Antigues línies ferroviàries	98
	Arquitectura militar i elements associats a batalles històriques	100
	Patrimoni religiós i paisatges espirituals	102
	Jaciments arqueològics	104
PATRIMONI CULTURAL IMMATERIAL	Celebracions populars i patrimoni etnològic	106
	Oficis en regressió	108

Els primers elements a recuperar són els propis del medi natural i demostren que és possible aconseguir que un espai natural degradat torni a tenir la qualitat, l'aspecte i les funcions que havia tingut abans. Igualment amb les espècies de fauna i flora, inclosos els arbres monumentals: hi ha un bon grapat de projectes per reforçar poblacions d'una espècie amenaçada o fins i tot reintroduir-la allà d'on va desaparèixer anys enrere.

En un segon àmbit, s'han inclòs aquells elements que es relacionen amb la manera com les persones, al llarg de segles, han transformat el medi per tal de viure-hi i produir aliments. Així, es fa referència a tots aquells elements relacionats amb el món rural (espais i productes agraris, arquitectura, camins o pobles) i el medi marí (pesca i navegació).

El patrimoni històric i cultural, el tercer àmbit, també compta amb un gran nombre d'elements que es poden recuperar, ja siguin d'èpoques recents (com una fàbrica del segle xx) o llunyanes (com un jaciment ibèric), i amb finalitats i orígens diversos (productiu, religiós o militar, entre altres).

Finalment, el darrer àmbit sobre patrimoni immaterial inclou casos d'elements no construïts, lligats amb la cultura, els coneixements i les tradicions, com són els oficis en regressió o les festes i celebracions populars.

Com s'ha dit, aquest llibre no pot abraçar la totalitat d'elements a recuperar i, per tant, de segur que la selecció feta és incompleta i que hi ha elements no inclosos que poden ser tan o més importants que els escollits. El principal criteri de selecció ha estat que l'element tingui un important component territorial, és a dir, que es pugui visibilitzar o associar clarament a una zona concreta. Val a dir, també, que és possible que alguns elements no inclosos estiguin estretament relacionats amb alguns que sí que s'han inclòs. És el cas, per exemple, de les receptes de cuina⁵, molt vinculades als productes agraris tradicionals, o els coneixements agraris ancestrals, clarament lligats als espais agrícoles i ramaders.

Aquest llibre classifica els diversos elements recuperables en 19 categories per tal de facilitar-ne la comprensió. Però, en realitat, aquestes categories no són excloents i, sovint, quan es vol recuperar un element determinat, de manera directa o indirecta, s'acaba recuperant elements d'altres tipologies. Per exemple, per recuperar un determinat paisatge agrari cal recuperar-ne l'ofici que el manté; alhora, amb aquell paisatge també s'està recuperant l'hàbitat de determinades espècies

Aquest llibre classifica els elements recuperables en 19 categories. Sovint, quan es vol recuperar un element determinat, s'acaba recuperant elements d'altres tipologies.

animals i vegetals. Així mateix, si es vol recuperar la població de llúdrigues cal que els rius i els boscos de ribera estiguin en bones condicions. En definitiva, per recuperar un element és bo tenir presents tots els aspectes sobre els quals repercutirà.

I a l'inrevés, es pot voler recuperar tot un espai de manera integral, a partir de la recuperació de diversos elements concrets. En aquest cas cal tenir en compte que els factors ambientals, socials i econòmics a la vegada exerceixen una influència sobre l'evolució del lloc. De fet, aquest enfocament és el més complex, però a la vegada el que té més garanties que la recuperació sigui un èxit i pervisqui en el temps. En cas contrari, els esforços poden ser en va o tenir uns resultats modestos. Així, si es vol recuperar un paisatge de parets de pedra seca, l'Administració corresponent pot contractar algú perquè torni a aixecar les parets i que, amb el pas dels anys, es tornin a ensorrar, oblidades i engolides per la vegetació. O, ben al contrari, un agricultor pot aprendre com reconstruir parets, tornar a plantar vinyes a les feixes, elaborar vi de qualitat i obtenir beneficis que li permetin a ell i als seus successors continuar vivint i mantenint aquell paisatge. Plantejar-se un projecte de recuperació des d'aquest segon punt de vista seria òptim, però contempla una varietat tan gran de casuístiques que es fa difícil trobar casos pràctics que serveixin d'exemple. Per contra, aquest llibre ofereix exemples que aborden sobretot la recuperació d'un element concret, perquè són els casos més freqüents, els més fàcilment realitzables i perquè la combinació de diversos casos pràctics ha de permetre enfocar projectes més complexos i adaptables a les realitats de cada lector.

⁵ En aquest sentit, cal destacar, per exemple, *el Corpus del Patrimoni Culinari Català*, promogut per l'Institut Català de la Cuina. Es tracta d'un inventari i un receptari de la cuina tradicional catalana amb més de 1.125 receptes. Aquest corpus es va presentar per primer cop el 2006 i aquest 2011 se n'ha publicat una edició revisada i ampliada.

C2

Casos pràctics: recursos i exemples

Aquest capítol presenta un recull de casos pràctics de les diverses tipologies d'elements a recuperar apuntades en el capítol anterior. Cadascuna de les 19 tipologies compta amb una fitxa de dues pàgines que segueix sempre la mateixa estructura.

La primera pàgina de les fitxes comença amb una descripció breu del tipus d'element, explicant en què consisteix i per què s'ha degradat, posant-ne exemples i donant alguna recomanació general que cal tenir en compte a l'hora d'emprendre el procés per recuperar-lo. Tot seguit es donen unes quantes raons o arguments sobre la necessitat o els beneficis que comportaria la recuperació d'aquell tipus d'element. Finalment, es recullen algunes referències de manuals metodològics o llibres específics sobre com recuperar aquell element en concret, així com pàgines web que poden servir d'inspiració o que inclouen a la vegada recursos que poden ser d'utilitat.

La segona pàgina de les fitxes presenta tres casos pràctics que exemplifiquen projectes o iniciatives de recuperació de l'element en qüestió i que poden servir d'inspiració i referent per als lectors. Per cadascun s'explica, d'una manera molt breu, quin ha estat l'element recuperat, on està situat, qui n'ha estat el promotor i en què ha consistit el projecte en si. Per ampliar informació, se cita la pàgina web de l'entitat o organització promotora o aquell web on s'explica el projecte més detalladament.

A l'hora d'escollir els casos descrits, s'han tingut en compte diversos criteris, tot i que algun no sempre s'hagi pogut complir. Així, s'ha procurat buscar exemples de projectes de recuperació ja realitzats que siguin representatius geogràficament, amb localitzacions diverses del País Valencià, les Illes Balears o Catalunya. Els autors i assessors del llibre han cregut que aquests exemples podien servir de model, ja sigui per la qualitat del projecte, per la seva singularitat, pels seus bons resultats o per la implicació de diversos agents territorials. També s'ha procurat que els casos seleccionats dins d'una mateixa tipologia d'element fossin projectes de recuperació diferents, ja sigui perquè l'element mateix és de diferent tipus, perquè l'ús que se li ha donat un cop recuperat o la finalitat que perseguia el projecte eren dispars, o perquè els promotors del projecte representaven diferents tipologies d'agents (administracions locals o autonòmiques, entitats i associacions, etc.).

Espais naturals aquàtics

Descripció

Aquests espais naturals inclouen els rius –amb les seves riberes–, les zones humides d'interior (aiguamolls i estanys) i els llacs d'alta muntanya. Aquests indrets han estat molt malmesos per l'activitat humana: s'ha eliminat o degradat la vegetació de ribera de trams fluvials, molts d'ells s'han canalitzat, s'han dessecat zones humides per a usos agrícoles o per urbanitzar-les, i alguns llacs d'alta muntanya s'han convertit en preses. Qualsevol projecte de recuperació ha d'intentar primer revertir les causes de degradació. Aconseguit això, ha d'apostar per utilitzar vegetació autòctona i considerar el sistema fluvial o lacustre d'una manera holística.

Raons per recuperar

1. Els rius i les riberes –sobretot cursos mitjans i baixos–, juntament amb les zones humides, són dels espais naturals que més han sofert la pressió humana. Una extensa normativa obliga a millorar-ne l'estat ecològic. // **2.** Si bé hi ha situacions irreversibles, aquests espais naturals es recuperen amb una certa facilitat i rapidesa en comparació d'altres. // **3.** Són espais que, un cop recuperats i pel fet de ser domini públic, es converteixen en un recurs turístic i pedagògic de fàcil accés: són a prop dels pobles, passejar-hi és senzill, s'hi veu fauna aquàtica, i la làmina d'aigua envoltada de vegetació aporta un plus de qualitat estètica.

Recursos metodològics

GARCIA, E.; GUTIÉRREZ, C. (coord.) (2008). *La gestió i recuperació de la vegetació de ribera. Guia tècnica per a actuacions en riberes*. Agència Catalana de l'Aigua. Departament de Medi Ambient i Habitatge (disponible a <http://aca-web.gencat.cat>) // GÓNZÁLEZ DEL TÁNAGO, M. (coord.) (2008). *Restauración de ríos. Guía metodológica para la elaboración de proyectos*. Ministerio de Medio Ambiente // *Estrategia Nacional de Restauración de Ríos*. Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino. www.marm.es (Agua. Dominio público hidráulico)

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Antics estanys dessecats que recuperen l'esplendor

A l'interior i al nord-est de Catalunya hi ha dos grans estanys que, des de fa pocs anys, han recuperat l'esplendor que van perdre quan van ser dessecats temps enrere per guanyar noves terres de conreu i lluitar contra el paludisme. Són l'estany d'Ivars i Vila-sana i l'estany de Sils. En tots dos casos, els processos de recuperació van ser llargs i van implicar un gran nombre d'agents públics i privats. Avui dia el primer el gestiona un consorci integrat per administracions locals i la Generalitat de Catalunya i el segon, el mateix Ajuntament, si bé ambdós organismes compten amb la col·laboració d'altres entitats.

Més informació: www.estanyivarsvilasana.cat // www.estanydesils.cat

Cas 2 Especialitzats en zones humides del sud del País Valencià

L'Asociación de los Humedales del Sur de Alicante (AHSA) treballa per protegir i recuperar les zones humides del sud del País Valencià. L'entitat ha dut a terme, fins ara, dos projectes de recuperació als canyissars d'Elx, una zona agrícola fruit de la dessecació de l'albufera d'Elx. El primer projecte, que va iniciar-se amb la compra d'una finca l'any 2005, va comportar la retirada de deixalles i el rebaixament del terreny per fer aflorar l'aigua de l'aquífer. El segon projecte, fruit d'un acord de custòdia signat l'any 2010 a tres bandes (AHSA, la propietat del terreny i la Comunitat de Regants), permetrà recuperar un sector d'aiguamoll a la finca Lo Cabello.

Més informació: Custòdia del territori: www.ahsa.org.es

Cas 3 Acció natura, una entitat que recupera boscos de ribera

Acción natura és una entitat sense ànim de lucre dedicada a conservar el patrimoni natural i la biodiversitat. Una de les seves principals línies d'actuació és la recuperació de la vegetació i els boscos de ribera. Així, ha impulsat nombroses iniciatives, sempre amb la col·laboració de voluntariat i el suport d'altres agents, públics i privats, a la vall d'Horta (Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac), al riu Francolí, al riu Llobregat (als termes municipals de Pallejà i el Papiol) i en d'altres indrets. En tots els casos, l'entitat aposta perquè la conservació dels valors naturals sigui compatible amb el seu ús públic i el seu aprofitament educatiu.

Més informació: www.accionatura.org

Espais naturals litorals i marins

Descripció

El litoral terrestre és l'espai de la nostra geografia que més usos i població acull per metre quadrat. Per això, els espais naturals propis d'aquest entorn, incloent també els ecosistemes marins propers, han estat sotmesos a fortes pressions: urbanització –tant de primera com de segona residència–, contaminació, freqüentació, etc. En alguns casos on resulta viable, però, els abusos del passat s'estan redimint amb projectes de recuperació de sistemes i vegetació dunars, d'antigues zones humides litorals o de praderies de plantes marines, ja en els fons marins. Fins i tot, alguns indrets recuperats esdevenen nous espais protegits.

Raons per recuperar

1. Els municipis turístics amb espais naturals litorals de qualitat gaudeixen d'un valor afegit i diferenciador respecte a altres municipis més urbanitzats. // **2.** Per oferir i fer accessibles nous espais de lleure (com ara els camins de ronda) per als turistes i la població local. // **3.** La recuperació del sistema dunar ajuda a estabilitzar la línia de costa i la sorra de les platges. En els fons marins, les praderies de posidònia també aconsegueixen un ventall ampli de funcions ecològiques. // **4.** Com en el cas de la resta d'espais naturals (aquàtics i terrestres), la recuperació contribueix a augmentar la biodiversitat i la qualitat paisatgística de l'entorn.

Recursos metodològics

RODRÍGUEZ-PÉREA, A.; SERVERA, J. & MARTÍN, J. A. (2000): *Alternatives a la dependència de les platges de les Balears de la regeneració artificial continuada: informe Metadona*. Universitat de les Illes Balears // DIRECCIÓN GENERAL DE COSTAS. *Directrices sobre actuaciones en playas* (disponible a www.marm.es) // MINISTERIO DE MEDIO AMBIENTE (2005): *Hacia una gestión sostenible del litoral español* (disponible a www.sostenibilidad-es.org) // MINISTERIO DE MEDIO AMBIENTE, MEDIO RURAL Y MARINO (2007). *Estrategia para la sostenibilidad de la costa* (disponible a www.sostenibilidad-es.org)

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Can Cullerassa (Pollença): d'abocador a espai d'interès natural

La zona de Can Cullerassa es troba a la reserva natural de s'Albufereta de Pollença (Mallorca). Durant l'any 2010 es van retirar unes 30.000 tones d'enderrocs abocats entre els anys setanta i vuitanta del segle passat, que han permès recuperar 1 ha d'aigües lliures i 5.900 metres quadrats de zona inundable de poca profunditat. Posteriorment, s'hi van plantar tamarius i hi van participar treballadors en risc d'exclusió social. La Conselleria de Medi Ambient i Mobilitat ha promogut l'actuació amb el suport de l'Obra Social de "la Caixa". Ocells aquàtics com l'arner, el picaplatges gros i l'avisador ja s'han beneficiat de la recuperació d'aquest espai.

Més informació: Espais de Natura Balear. Reserva Natural de s'Albufereta: www.caib.es

Cas 2 Un pla de recuperació dunar a les platges del Maresme

Des de l'any 2001 l'Obra Social de CatalunyaCaixa (abans Fundació Territori i Paisatge) porta a terme un pla de recuperació de la vegetació dunar de les platges del Maresme en col·laboració amb els ajuntaments de Malgrat de Mar, Canet de Mar, Arenys de Mar i Vilassar de Mar. En aquest temps, els ajuntaments han reservat fins a tres hectàrees de platja per a la recuperació, que han deixat de ser accessibles als banyistes. Gràcies als tancats perimetrals i a un canvi en la gestió de la sorra (ja no es neteja amb maquinària pesada), s'han recuperat progressivament aquests ecosistemes i espècies de gran valor com el corriol camanegre.

Més informació: Obra Social. Territori i Medi Ambient: <http://obrasocial.catalunyacaixa.com>

Cas 3 La recuperació del litoral de Benissa

L'Ajuntament de Benissa, a la Marina Alta, treballa des dels anys vuitanta del segle passat per recuperar la franja litoral del municipi, molt escarpada i amb nombroses cales. A partir d'un pla especial de protecció del litoral del 1995, l'Ajuntament va iniciar expropiacions forçoses que abonava en metàl·lic o amb permutes urbanístiques. A partir d'aquí, i amb el suport d'altres administracions, s'han dut a terme un seguit d'actuacions com l'eliminació de centenars de tones d'espècies al·lòctones i la recuperació d'autòctones, o la rehabilitació d'un xalet com a aula d'educació ambiental. També s'ha habilitat un sender amb plafons interpretatius que recorre tota la costa.

Més informació: www.benissasostenible.es/va

Boscós i altres espais naturals terrestres

Descripció

Els espais naturals terrestres abasten un ventall ampli d'hàbitats i ecosistemes. En molts casos, s'han vist afectats per pràctiques forestals o agrícoles intenses, per la construcció d'infraestructures, per activitats extractives, per sobrefreqüentació o sobrepastura, o per catàstrofes com els incendis forestals o episodis de contaminació. En el cas de les obres i de les activitats extractives, la legislació obliga a recuperar els espais degradats. Però en la resta de casos, sobretot espais forestals i arbustius, es poden emprendre iniciatives de recuperació, com ara reforestacions o eliminació d'espècies exòtiques invasores.

Raons per recuperar

1. En el cas de zones afectades per incendis, restablir-hi vegetació autòctona evita la proliferació de plagues i de processos erosius, i, a mitjà i llarg terminis, recupera l'hàbitat per les espècies autòctones. // **2.** En alguns casos, la regeneració natural d'un bosc, després d'una pertorbació, és difícil per la falta de sòl o llavors. Es fa necessari, doncs, fer repoblacions. // **3.** Per garantir els serveis ambientals: fixació de carboni, disminució del risc d'inundacions, increment de la recàrrega d'aqüífers, etc. // **4.** Per augmentar la biodiversitat de la zona (afavorint comunitats més madures en la successió ecològica) i millorar-ne la qualitat paisatgística.

Recursos metodològics

PEMÁN, J.; NAVARRO, R. (1998). *Replantaciones forestales*. Universitat de Lleida // BACIN, P. (1993). *Aforestación de terrenos agrarios*. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca // Ministeri de Medi Ambient i Medi Rural i Marí: www.marm.es (Biodiversidad. Montes y política forestal. Plan forestal español, Restauración Hidrológico Forestal) // VALLEJO, R.; ESCARRÉ, A.; BELLOT, J. (1996). "La restauración de los terrenos afectados por incendios forestales". A: TERRADAS, J. (coord.). *Ecología del foc*. Proa

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Reforestació a la serra de Tramuntana

La serra de Tramuntana de Mallorca és un espai natural d'un gran valor que s'ha vist afectat pels incendis forestals. Per això diverses entitats hi duen a terme iniciatives de recuperació dels boscos. És el cas de la Trapa, una finca de 75 ha adquirida pel GOB-Mallorca l'any 1980 i que l'any 1994 es cremà completament. Des de llavors, l'entitat treballa en la recuperació forestal: sembra d'arbres i de llavors, recuperació dels marges, pastura controlada de bestiar, etc. Un altre cas és Son Torrella al Puig Major, la finca més alta de la Serra i on el seu propietari ha dut a terme treballs de reforestació amb el suport d'Amics de la Terra – Mallorca.

Més informació: www.gobmallorca.com // www.amicsdelaterra.org

Cas 2 Recuperació de suredes actives a les Gavarres

La finca de Can Vilallonga es troba a Cassà de la Selva, dins l'Espai d'Interès Natural de les Gavarres. El Consorci de les Gavarres, que és l'organisme que gestiona tot l'espai d'interès natural, té cedida la gestió i l'usdefruit d'aquesta finca. La gestió dels boscos es realitza d'acord amb el Pla d'Ordenació Forestal aprovat l'any 1997 i que s'ha anat executant fins avui. Entre les actuacions, destaca la posada en producció de la sureda després de vint-i-cinc anys d'abandó, els treballs de regeneració i l'aclarida successiva de les àrees amb pineda –aparegudes després de diversos incendis– per afavorir-ne la successió cap a la sureda.

Més informació: www.gavarres.cat

Cas 3 Una propietària recupera una finca cremada a la serra de Mariola

La finca Buixcarró, situada al sud-oest del Parc Natural de la Serra de Mariola (Alacant i València), es va veure greument afectada pels incendis forestals de l'any 1994. Fruit de la voluntat conservacionista de la propietària de la finca, es va crear la Fundació C.V. Victoria Laporta Carbonell per tal de recuperar i revitalitzar aquest espai. Des de l'any 2004, s'han executat nombroses actuacions de gestió del medi natural i el paisatge, entre les quals destaca un Pla d'actuacions forestals per restaurar els estrats arbustiu i arborel de la finca i un Pla de reintroducció del conill. També s'han recuperat construccions i usos tradicionals com la ramaderia i l'apicultura.

Més informació: <http://es.scribd.com/doc/28728311/Memoria-de-La-Entidad>

Espècies animals

Descripció

Diverses espècies de fauna en perill d'extinció compten amb plans de recuperació propis, si bé altres espècies queden desatases. En ocasions la recuperació es produeix de manera espontània, però en altres casos cal reintroduir exemplars d'una espècie desapareguda, o alliberar exemplars d'una espècie no extingida per incrementar-ne la densitat en la seva àrea de distribució natural, allò que en diuen reforçament poblacional o repoblació. També és imprescindible recuperar el seu hàbitat. Les reintroduccions s'han de fer de forma acurada i amb uns protocols establerts. També s'utilitzen mesures *ex-situ*, com ara els centres de reproducció.

Raons per recuperar

1. Hi ha animals considerats espècies *paraigua*, és a dir, que si es recuperen –incloent el seu hàbitat– es garanteix la conservació de moltes altres espècies. // **2.** Algunes espècies recuperades es poden convertir en un atractiu ecoturístic i en un recurs educatiu, encara que siguin difícils de veure. És el cas dels ocells (un recurs per al turisme ornitològic) o de mamífers com l'ós bru o la llúdriga. // **3.** Hi ha espècies que, si es recuperen, ajuden a restituir l'equilibri perdut d'un ecosistema, o que ofereixen serveis als éssers humans. // **4.** Des d'una visió ecocèntrica, cal recuperar espècies perdudes pel fet que també tenen dret a existir.

Recursos metodològics

JIMÉNEZ PÉREZ, I. I DELIBES DE CASTRO, M. (eds.) (2005). *Al borde de la extinción. Una visión integral de la recuperación de la fauna amenazada en España*. EVREN (disponible a Internet) // Directrius i manuals del Grup especialitzat en reintroduccions de la IUCN: www.iucnsscrsg.org // Plans de recuperació de nombroses espècies de fauna en perill d'extinció: www.gencat.cat/territori (Medi natural. Fauna i flora) // www.caib.es (Servei de Protecció d'Espècies) // www.cma.gva.es (Biodiversitat)

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 El retorn dels carronyaires i els rapinyaires

Un dels grups de fauna en els quals s'han esmerçat –i s'esmercen– més esforços de recuperació són els ocells carronyaires i rapinyaires. Sovint han estat entitats sense ànim de lucre les que han impulsat aquests projectes, i posteriorment s'hi han afegit les administracions i altres agents socials. A Catalunya, es treballa des de l'any 1988 en la recuperació del trencalòs i, més recentment, s'ha reintroduït amb èxit el voltor negre. A Menorca i Mallorca també s'han obtingut bons resultats en la recuperació del milà o milana. I al País Valencià, s'ha aconseguit reintroduir el voltor comú al Parc Natural de la Serra de Mariola (Alacant i València).

Més informació: www.voltornegrepirineus.blogspot.com // www.fapas.es/canyet.htm

Cas 2 Tots junts per recuperar el ferreret

Alguns gorgs de la serra de Tramuntana són l'únic lloc del món on viu el ferreret, una espècie de gripau que fins a l'any 1981 es creia extingida a l'illa de Mallorca. Des de l'any 1991, el govern Balear, en col·laboració amb grups com l'Associació per la Recuperació del Ferreret, treballa per garantir-ne la pervivència. Per fer-ho, s'han aprovat dos plans de recuperació (l'un l'any 1991 i l'altre el 2006) que han aconseguit molt bons resultats per a la conservació de l'espècie i que n'han reduït el grau d'amenaça. A més, en tots aquests anys el ferreret, malgrat que és difícil de veure, s'ha convertit en una espècie molt estimada i popular.

Més informació: Conselleria de Medi Ambient i Mobilitat. Servei de Protecció d'Espècies: www.caib.es

Cas 3 Repoblacions de dos peixos del litoral mediterrani

El fartet i el samaruc són dos peixos endèmics del litoral mediterrani de la península Ibèrica. Viuen en marjals o petites llacunes litorals d'aigües salabroses i d'abundosa vegetació aquàtica, uns hàbitats molt malmesos –per la dessecació i l'aterrament històrics de les zones humides– que han portat totes dues espècies a un greu perill d'extinció. Des de fa anys, a Catalunya i al País Valencià s'estan duent a terme projectes per enfortir-ne les poblacions a partir de diverses mesures com ara els programes de cria en captivitat. Aquestes mesures s'articulen mitjançant plans de recuperació elaborats i aprovats pels respectius governs.

Més informació: Biodiversitat. Plans d'acció i recuperació: www.cma.gva.es

Espècies vegetals i arbres singulars

Descripció

Durant els últims anys, amb l'aplicació dels criteris de la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura (UICN), moltes espècies de plantes de casa nostra es consideren amenaçades, la qual cosa requereix en alguns casos projectes i plans de recuperació. La recuperació de la flora, igual que la fauna, es pot dur a terme amb mesures *in-situ* (plantacions en nous terrenys, reforçaments de poblacions existents i conservació de l'hàbitat) o, quan aquestes són insuficients, amb mesures *ex-situ*, com els bancs de llavors. Els arbres singulars –amb valor patrimonial o cultural– també es poden sotmetre a accions de recuperació.

Raons per recuperar

1. La flora mediterrània és de les més riques del món, amb un elevat nombre d'endemismes (espècies que no viuen en altres llocs del món). En alguns casos, la seva supervivència requereix mesures de recuperació. // **2.** Algunes espècies de flora poden tenir valor medicinal o aplicacions que potser es desconeixen. // **3.** Algunes espècies de flora serveixen de refugi o d'aliment a altres espècies animals. // **4.** Els arbres singulars són un dels patrimonis amb menys reconeixement legal i assignació de recursos. Més del 80% dels exemplars han desaparegut en el darrer segle i la resta es troben, en molts casos, amenaçats.

Recursos metodològics

Herbari virtual del Mediterrani Occidental: <http://herbarivirtual.uib.es> // Plans de recuperació de diverses espècies de flora en perill d'extinció www.caib.es (Servei de Protecció d'Espècies) // www.cma.gva.es (Biodiversitat) // Centre per a la investigació i experimentació forestal (CIEF) de la Generalitat Valenciana: www.cma.gva.es // Observatorio Convergente de Árboles Singulares (bones pràctiques, model d'ordenança de l'arbrat d'interès local, etc.): www.ruralnaturaleza.com/arboles/observatorio

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Microreserves per a la silene d'Ifac, una planta alacantina

La silene d'Ifac viu al nord-est d'Alacant i a la costa nord d'Eivissa. Es va creure extingida fins al seu redescobriment en la dècada dels vuitanta del segle passat. Per recuperar aquest endemisme, la Generalitat valenciana està duent a terme diverses mesures, com ara la creació de microreserves –petites zones protegides– en propietats públiques i privades o l'aprovació d'un pla de recuperació l'any 2008. En alguna microreserva s'han fet introduccions o reforços poblacionals, mentre que també es preveu introduir nous exemplars en zones delimitades com a àrees de recuperació, a partir de material procedent de les poblacions més pròximes.

Més informació: Biodiversitat. Plans d'acció i recuperació: www.cma.gva.es

Cas 2 La recuperació de les praderies de posidònia a Eivissa i Formentera

La *Posidonia oceanica*, encara que popularment es digui “alga”, és una planta superior i esdevé la principal aportació de sorra a les platges de les Balears. Al Parc Natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera les praderies de posidònia estan protegides perquè són un dels valors principals. La UNESCO també ha reconegut com a patrimoni de la humanitat un individu d'aquesta planta que va des del port d'Eivissa fins a Formentera. Moltes accions van encaminades a la recuperació de les praderies, així com les tasques de vigilància a la reserva marina per evitar possibles impactes. El Govern Balear va executar un projecte LIFE per conservar i divulgar aquests valors naturals.

Més informació: Espais de Natura Balear: www.caib.es // Praderies de posidònia: www.eivissaweb.com

Cas 3 La recuperació minuciosa de la garrofera de Llutxent

La garrofera del monestir de Llutxent (Vall d'Albaida) té uns 350 anys i és un dels arbres monumentals més importants del País Valencià. Per causes diverses (plagues, asfíxia de les arrels, etc.), l'arbre corria un perill greu. Per evitar-ho, el Departament d'Arbres Monumentals d'Imelsa –una empresa pública de la Diputació de València–, amb la col·laboració de l'Escola Taller que restaura el Monestir de Llutxent, va dur a terme un treball de recuperació minuciosos. Es va elaborar un estudi per determinar els factors que el perjudicaven i després es va sotmetre l'arbre a un control fitopatològic. També es va ordenar l'entorn amb bancs, paperes i un panell explicatiu.

Més informació: www.imelsa.es

Espais agrícoles i ramaders

Descripció

El paisatge agrícola i ramader del nostre territori s'ha caracteritzat històricament pel policultiu, l'elevada biodiversitat i la transmissió d'un coneixement heretat. Però diversos factors socioeconòmics han fet que aquest paisatge s'hagi anat perdent gradualment en les darreres dècades. Conseqüències: increment de zones ermes i pastures abandonades, pèrdua de qualitat i diversitat paisatgística o disminució de la biodiversitat associada als sistemes agraris. Mantenir els paisatges tradicionals existents, o recuperar-los allà on sigui possible, s'està demostrant una estratègia eficaç que pot beneficiar la població local i els entorns rurals.

Raons per recuperar

1. Per potenciar el paisatge com a valor afegit i de qualitat dels productes agroalimentaris locals, que a més tenen un cost ambiental menor. // **2.** Per reduir el risc d'incendi forestal gràcies als espais oberts conreats o als ramats de pastura que controlen la vegetació del sotabosc. // **3.** Per afavorir la presència d'espècies la pervivència de les quals depèn en bona part de l'existència de determinats tipus de conreus o de construccions agràries tradicionals. // **4.** En el cas d'horts periurbans, per afavorir el contacte de la població urbana amb el cicle de producció dels aliments i crear espais d'integració per a jubilats, infants i altres col·lectius desfavorits.

Recursos metodològics

DIRECCIÓ GENERAL DEL MEDI NATURAL (2009). *Manual de conservació de la biodiversitat en els hàbitats agraris*. Generalitat de Catalunya // DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES. Generalitat de Catalunya: *Guies d'integració paisatgística sobre: Horts urbans i periurbans (2009) i Construccions agràries (2010)* (disponibles a Internet) // El món agrari a les terres de parla catalana: www.sre.urv.es/irmu/monagrari // Plataforma *Convergència Rural-Natureza* (RuNa): www.ruralnatureza.com

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Recuperació de pastures a la vall de Camprodon i a l'Alt Pirineu

La Carta del Paisatge de la Vall de Camprodon (el Ripollès) és un document estratègic fruit d'un pacte entre diferents agents. Dels 16 compromisos de la Carta, s'ha començat a aplicar la recuperació de pastures. Es va elaborar un estudi de viabilitat i se'n van començar a recuperar a Espinavell. A més, al maig de 2011, l'Associació de Propietaris de Finques Rústiques de la Vall de Camprodon ha rebut un ajut de l'Obra Social de CatalunyaCaixa per seguir recuperant aquest paisatge. La mateixa Obra Social també ha subscrit acords de custòdia per mantenir i recuperar pastures i prats de dall al Pallars Sobirà, amb la col·laboració del Parc Natural de l'Alt Pirineu.

Més informació: www.vallcamprodon.cat/paisatge.htm // www.ceinr.cat

Cas 2 La vinya Malvasia torna a Banyalbufar

La recuperació de la varietat de raïm "Malvasia" a les imponents marjades de Banyalbufar ha resultat ser un èxit, amb un impacte socioeconòmic molt important. Un entusiasta enginyer agrònom va detectar que a Banyalbufar es conservaven alguns peus d'una varietat que s'havia perdut a Mallorca per culpa de la fil·loxera. Mitjançant una col·laboració estreta entre la Universitat de les Illes Balears (fent estudis genètics), el Govern Balear (fent caracteritzacions organolèptiques) i gent de Banyalbufar, ara les marjades que miren al mar tornen a lluir aquest bell cultiu, alhora que una cooperativa de petits propietaris comercialitza aquesta varietat amb una acollida excel·lent.

Més informació: www.malvasiadebanyalbufar.com

Cas 3 Olis que mantenen el paisatge d'oliveres mil·lenàries

Al Montsià i al Maestrat, l'Associació Territori del Sénia, amb el suport del Ministeri de Medi Ambient i del Medi Rural i Marí i d'altres entitats, treballa per mantenir i recuperar el paisatge de les oliveres mil·lenàries, amenaçat per un mercat que porta a moure-les de lloc per decorar jardins. A més de catalogar prop de 4.200 exemplars, es promouen els olis confeccionats a partir d'aquestes oliveres. Aquest any vuit molins han produït aquest oli: quatre de valencians i quatre de catalans – dels quals sis són cooperatives i dos molins privats-. Els municipis on s'ha elaborat són la Galera, Ulldecona, la Jana, Santa Bàrbara, Traiguera, Godall i Càlig.

Més informació: <http://webfacil.tinet.cat/associacioterritorisenia> // www.tauladelsenia.org

Productes agraris i races tradicionals

Descripció

A mesura que els sistemes de producció agrícola i ramadera s'han anat intensificant, i que s'ha imposat la rendibilitat a l'hora de seleccionar quines espècies produir, la pagesia ha apostat per varietats i races més productives o més demandades. Això ha comportat una pèrdua progressiva de varietats autòctones locals, *a priori* menys rendibles. En els darrers anys, però, ha crescut l'interès per recuperar productes agraris i races tradicionals i ha augmentat la demanda de productes locals, ecològics i de qualitat. Això ha fet que s'impulsin iniciatives de recuperació, amb mesures *in-situ* (sobre el terreny) i *ex-situ* (bancs de llavors).

Raons per recuperar

1. Les varietats locals solen ser les que millor responen al tipus de clima i de sòl de cada zona i als riscos associats a plagues i malalties, la qual cosa a la vegada comporta un consum inferior d'aigua i productes fitosanitaris. // **2.** Els productes i races tradicionals mantenen paisatges en mosaic i amb una elevada biodiversitat (conreus de secà, prats de dall, etc.). // **3.** Recuperar varietats locals evita que es perdi una herència cultural en forma de pràctiques i coneixements agraris, i és una bona oportunitat per recuperar receptes i plats ancestrals. // **4.** L'aposta pels productes locals (i el turisme gastronòmic associat) contribueix al desenvolupament rural.

Recursos metodològics

Esporus – Centre de conservació de la biodiversitat cultivada. Consulteu la seva guia “Tresor de llavors” (2008) i altres recursos. www.esporus.org // Arrels. Conreus de sabers. www.arrelsconreusabers.cat // Eines de suport a la comercialització dels productes agroalimentaris locals: www.gastroteca.cat, www.saviae.cat i www.aforavila.com // Blog Productes del camp: www.productesdelcamp.cat // Fundació del Món Rural: www.fmr.cat // Plataforma de formació i assessorament en agricultura ecològica: www.cultivabio.org

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 El renaixement de la cabra catalana i l'ovella xisqueta

La cabra catalana, una raça ancestral molt estesa a les comarques de Lleida fins a mitjan segle xx, s'havia donat per extingida l'any 2005. Però, sense que se sabés, un pastor de Sant Salvador de Toló (Pallars Jussà) en mantenia un ramat. El 2011 l'associació Slow Food de les Terres de Lleida ha iniciat un projecte de recuperació que té el suport de la Fundació Biodiversidad. En el cas de l'ovella xisqueta del Pirineu lleidatà, la raça estava condemnada a desaparèixer pel baix preu que es pagava per la seva llana. Des del 2008 l'associació Obrador Xisqueta treballa per revalorar la llana, comercialitzar-ne productes derivats i, de retruc, conservar la raça autòctona.

Més informació: www.culturestrobades.cat // www.obradorxisqueta.cat

Cas 2 Recuperar l'albergínia blanca, una varietat bagenca tradicional

L'albergínia blanca és una varietat hortofrutícola que va deixar de cultivar-se al segle passat al Bages a causa de la progressiva desaparició de la pagesia. Des de fa un any s'ha iniciat un projecte per recuperar aquesta varietat impulsat per la Fundació Alícia, el Rebost del Bages –que està format pel Consell Comarcal i l'Ajuntament de Manresa– i el Gremi d'Hoteleria i Turisme del Bages. De moment, se n'han produït 600 plantes en una finca (Les Arnaules) dins el nucli urbà de Manresa. El consumidor pot comprar albergínia blanca a la mateixa finca, al mercat, a les botigues i fins i tot pot degustar-les als restaurants de la comarca.

Més informació: www.rebostbages.cat // www.bagesturisme.net // www.lesrefardes.com

Cas 3 Arròs, cacaus i gallines del País Valencià

Slow Food València treballa per recuperar varietats autòctones de productes i races. Enguany, amb l'impuls d'aquesta entitat, llauradors de Benifaió (la Ribera) han començat a plantar arròs Sènia, una varietat quasi perduda i original dels arrossars propers a l'Albufera de València. L'entitat, amb el suport d'ajuntaments i agricultors, també ha promogut la recuperació del *cacau del collaret*, una varietat autòctona de cacauet que als anys seixanta del segle passat ocupava més de 700 ha als termes municipals de Benifaió i Alginet (la Ribera). Finalment, en breu, l'entitat impulsarà un programa de recuperació de la gallina valenciana de Xulella.

Més informació: www.valencia.slowfood.es

Arquitectura rural

Descripció

L'extens territori rural del nostre país està esquitxat d'estructures arquitectòniques que ens recorden un passat, més o menys recent, quan l'agricultura era la base de l'economia. Així, a part dels masos i les fonts, molts dels quals encara s'utilitzen, es poden trobar restes de construccions que tenien una finalitat productiva, com pous de glaç, tines, cellers, molins, sèquies, sitges, forns o molins, entre d'altres. La majoria han estat abandonades, a causa de canvis econòmics, socials i tecnològics, i actualment pateixen un fort estat de degradació, fet que demana intervencions per recuperar-les, si es vol evitar que s'ensorrin o siguin engolides per la vegetació.

Raons per recuperar

1. Preservar les diverses mostres d'arquitectura rural és necessari per entendre el paisatge actual, així com la vida i la societat dels nostres avantpassats. // **2.** Les tècniques constructives utilitzades per a la seva construcció i la funció que desenvolupaven són una font de coneixements molt important, que en alguna ocasió poden tornar a ser útils. // **3.** Algunes construccions poden continuar tenint tota la seva utilitat, com ara les fonts per a l'obtenció d'aigua de bona qualitat i com a punt de trobada, o els masos com a habitatge. // **4.** Altres, per la seva singularitat, poden ser un atractiu per a excursionistes i visitants, i per tant tenir nous usos turístics i educatius.

Recursos metodològics

CONSELL D'EUROPEA (2001). *Naturopa*, n°95. *European rural heritage* (disponible en pdf a Internet) // "Heritage-Based Rural Development". *Forum Journal*, 2010, Vol. 24, N° 2 // VIVES, J. (2011). *Patrimoni rural i pedra seca. 20 itineraris a peu i en BTT*. Cossetània Edicions // National Trust for Historic Preservation: www.preservationnation.org/issues/rural-heritage

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Reviure el comerç de glaç a la nevera dels Regatxols

L'Ajuntament d'Ares del Maestrat (Alt Maestrat) ha rehabilitat l'edifici d'una antiga nevera (semblant a un pou de glaç) i, amb el suport del Museu Valencià d'Etologia, s'ha museïtzat la casa del nevater, reproduint amb detall i de forma molt gràfica el procés d'elaboració de glaç. La instal·lació de panells explicatius i un audiovisual sobre el comerç del glaç complementen la visita guiada. Actualment, el museu té inventariades 325 neveres, pous de neu i altres instal·lacions relacionades amb el comerç escampades per les serres del País Valencià.

Més informació: www.aresdelmaestrat.es

Cas 2 Una entitat catalana centrada en l'arquitectura popular

Els Amics de l'Arquitectura Popular és una entitat, centrada a Catalunya, que vol agrupar les persones interessades a estudiar i revalorar el patrimoni rural construït, preservar-lo i reparar les construccions que, pel seu estat de degradació o la seva capacitat pedagògica, en justifiquen la conservació. Realitzen cursos sobre tècniques per a la conservació de construccions rurals, programen concursos, elaboren publicacions, ofereixen exposicions i visites, i s'encarreguen directament de la restauració d'elements arquitectònics.

Més informació: www.arquitecturapopular.com

Cas 3 Els molins de vent de Mallorca tornen a girar

L'illa de Mallorca compta, des d'abans de la conquesta cristiana, amb una important tradició de construir molins de vent, de sang (moguts per animals) o hidràulics. Des de 1993 el Consell de Mallorca realitza un seguit d'accions encaminades a la restauració, conservació i difusió d'aquest patrimoni. Així, realitza programes de formació ocupacional en les tècniques tradicionals de restauració de molins, ha creat un taller de restauració, dóna suport tècnic i econòmic als propietaris públics i privats de molins i promou la catalogació i divulgació dels molins de l'illa, a través de visites guiades.

Més informació: www.conselldemallorca.net/mediambient/molins

Arquitectura de pedra en sec

Descripció

Alguns dels elements de l'arquitectura rural, descrits en la fitxa anterior, es van construir mitjançant la tècnica de la pedra en sec. Aquesta tècnica s'ha utilitzat, sobretot, per erigir barraques, feixes i murs, uns dels elements més freqüents i extensos del nostre paisatge rural. Moltes d'aquestes construccions, estretament lligades a l'activitat agrícola, s'han anat degradant per abandó o, el que és més preocupant, han estat ensorrades al llarg de les darreres dècades per facilitar una agricultura extensiva i mecanitzada amb tractors. Recuperar aquesta tècnica és bàsic si es vol conservar el paisatge propi del nostre territori.

Raons per recuperar

1. Les barraques i murs de pedra en sec són el refugi d'una gran diversitat d'animals, des de petits rèptils i mamífers fins a ocells i una gran quantitat d'insectes. Aquesta biodiversitat té un alt valor natural per si mateix i, a la vegada, afavoreix el control de plagues en els conreus. // **2.** Han estat i són un tret definidor del paisatge del nostre país, símbol d'identitat per a molts pobles i "companys de viatge" en moltes excursions. // **3.** La seva preservació en els camps de conreu pot significar protegir-los contra l'erosió i apostar per una agricultura de petita escala, amb valor afegit i respecte pel medi ambient.

Recursos metodològics

Paisatges de la pedra seca. Observatori de Paisatge de Catalunya: www.catpaisatge.net/dossiers/pedra_seca/cat/index.php // Wikipedra. Barraques de pedra seca als municipis catalans: <http://wikipedra.catpaisatge.net> // *Pedra seca.* Revista d'informació i divulgació de la pedra en sec (fulls informatius disponibles en pdf a Internet) // Coordinadora d'entitats per la pedra seca: www.coordinadorapedraseca.org

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Una fundació recupera i divulga la pedra en sec de la Terra Alta

La Fundació El Solà es va crear l'any 1999 amb l'objectiu d'estudiar, conservar i divulgar el patrimoni cultural de la Fatarella (Terra Alta) i especialment les construccions de pedra en sec. Des d'aleshores ha realitzat nombroses exposicions i cursos sobre la pedra en sec, camps de treball internacionals, un inventari de la pedra en sec del municipi, la restauració d'algunes de les construccions més rellevants, visites guiades per donar-les a conèixer i, fins i tot, han elaborat recursos educatius per tal que escoles i instituts aprenguin sobre aquesta tècnica constructiva.

Més informació: www.fundacioelsola.org/ca/la-pedra-en-sec

Cas 2 Un taller d'ocupació i un museu sobre la pedra en sec a Vilafranca

El municipi de Vilafranca (Alt Maestrat) és tan ric en construccions de pedra en sec que el seu ajuntament va crear l'any 2006 un museu de referència sobre aquesta tècnica constructiva, a més de tres itineraris que permeten contemplar les millors mostres de pedra en sec del municipi. Per tal de mantenir i restaurar aquest extens patrimoni, l'Ajuntament va crear un taller d'ocupació, conjuntament amb el poble veí de la Iglesuela del Cid (Terol), a través del qual els participants s'han format, han realitzat treballs arqueològics i han restaurat algunes construccions.

Més informació: Què visitar. Museu de la pedra en sec: www.ajuntamentdevilafranca.es

Cas 3 Les marjades de Mallorca recuperen l'esplendor

A Mallorca les parets de pedra seca o marjades són un dels principals trets característics del paisatge. El Consell de Mallorca ha promogut nombroses iniciatives per preservar aquest patrimoni. Així, les escoles taller i cases d'ofici han format colles de margers que han recuperat marges, parets, barraques i camins empedrats, especialment a les finques del Consell i els camins amb major interès senderista, com els 132 km del GR-221 o Ruta de Pedra en Sec. Diversos d'aquests elements (com el barranc de Biniaraix) han estat declarats Béns d'Interès Cultural i, recentment, la serra de Tramuntana ha esdevingut un paisatge cultural Patrimoni de la Humanitat.

Més informació: Departament de Medi Ambient. Pedra en sec i senderisme: www.conselldemallorca.net

Camins rurals tradicionals i camins amb identitat

Descripció

La gran majoria de municipis són travessats per camins singulars, tradicionals i amb identitat que, amb el pas del temps i el desús, es malmeten i fins i tot es perden. Recuperar aquests camins requereix fer-los transitables a tots els usuaris potencials en condicions de comoditat i seguretat. Els treballs de restauració, quan es tracti de camins històrics, n'han de preservar el caràcter i conservar-ne els elements distintius. Per això fan falta plans de recuperació i cursos de formació professional per disposar d'una mà d'obra capacitada, coneixedora de les tècniques constructives tradicionals i sensible al valor cultural d'aquest patrimoni.

Raons per recuperar

1. Els camins rurals tradicionals són un patrimoni històric i cultural de primer ordre. Els camins rals o els ramaders són vies de comunicació ancestral que relacionen grans zones del país. Altres, com els de ronda, de contraban o de sirga, expliquen usos singulars. Molts d'ells porten associats elements constructius (i toponímia) de gran valor: ponts, empedrats i marges de paret seca, aigüeres, pilarets, creus de camí, etc. // **2.** Els camins recuperats esdevenen un recurs per fomentar el senderisme i l'ecoturisme. // **3.** Recuperar camins que unien pobles afavoreix una mobilitat més sostenible i hàbits saludables entre la població local.

Recursos metodològics

CAMPILLO, X.; LÓPEZ-MONNÉ, R. (2010). *El llibre dels camins. Manual per esvaïr dubtes, desfer mites i reivindicar drets*. Arola Editors // FUNDACIÓ DEL MÓN RURAL (2010). *Camins ramaders i transhumància a Catalunya. Recomanacions i propostes* (disponible a Internet) // OBSERVATORIO EUROPEO LEADER (2001). *La valorización del turismo de senderismo en los territorios rurales. Guía pedagógica sobre la elaboración y la aplicación de un proyecto de senderismo* (disponible a Internet)

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Una xarxa i una ruta que recuperen camins històrics al Priorat i al Pirineu

La Xarxa de Camins del Priorat és un projecte per recuperar antics camins de feradura i altres corriols històrics i tradicionals de la comarca per destinar-los al senderisme. Ha estat impulsat i finançat pel Consell Comarcal del Priorat a través del Pla de Foment del Turisme. Un cop creada la Xarxa, es duen a terme tasques de manteniment i s'han editat fulletons amb itineraris de descoberta. Als Pirineus, destaca Camins Vius, una iniciativa de turisme de natura que ha recuperat i senyalitzat els camins històrics (238 km) de l'entorn del Parc Nacional d'Aigües-tortes i Estany de Sant Maurici. Aquesta volta es pot cobrir en 7 o 9 etapes.

Més informació: www.turismepriorat.org // www.caminsvius.org

Cas 2 El camí de Cavalls, 185 km per la costa de Menorca

El camí de Cavalls és el camí costaner que voreja tota l'illa de Menorca. Malgrat que no se'n pot establir amb exactitud l'origen, aquest camí servia al segle XVIII per comunicar les torres de vigilància, les fortificacions i els canons que hi havia al llarg de la costa menorquina. Després de diversos anys de treballs, l'any 2011 s'ha donat per finalitzada la inversió per rehabilitar i senyalitzar aquest camí, finançada pel programa Caminos Naturales del Ministeri de Medi Ambient i promoguda pel Consell Insular de Menorca a través d'un pla especial. El camí, de 185 km i dividit en 20 etapes, s'ha homologat com a sender de gran recorregut GR 223.

Més informació: www.menorca.es // www.cime.es // Desarrollo rural: www.marm.es

Cas 3 Voltors, camins i pedreres que es recuperen conjuntament

Les instal·lacions del Projecte Canyet, promogut per l'entitat FAPAS-Alcoi per reintroduir el voltor comú a les muntanyes de l'Alcoià-Comtat, s'ubiquen en antigues pedreres de calcària de l'època medieval. Alguns trams del camí que uneix la pedrera amb Alcoi són singulars, amb carrilades obertes sobre la mateixa roca. L'entitat, en col·laboració amb el Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo d'Alcoi, du ara a cap tasques de documentació històrica i recuperació d'aquest camí: camps de treball, estudis arqueològics i topogràfics, instal·lació de plafons explicatius, i incorporació del mateix camí com un element distintiu del programa educatiu del Projecte Canyet.

Més informació: <http://apl.alcoi.org/wmuseu/valencia> // www.fapas.es/canyet.htm

Pobles revitalitzats

Descripció

Els canvis econòmics i socials produïts al llarg del segle xx van empènyer molts habitants dels pobles de zones muntanyoses a marxar als pobles de les valls i a les ciutats per obtenir una feina més segura i unes comoditats i serveis impensables allà on havien nascut. Fruit d'això, nombrosos pobles van quedar abandonats o gairebé despoblats i, si no es fa res, en poques dècades les cases comencen a ensorrar-se i la natura i el temps acaben d'esborrar-ne el record. Darrerament s'han emprès iniciatives ben diverses per tornar la vida a aquests pobles, preservant-ne la cultura i la funció originals o reinventant-los de nou.

Raons per recuperar

1. Recuperar pobles abandonats o amb risc de despoblament significa mantenir, encara que parcialment, la memòria de les moltes persones que hi havien viscut. // **2.** Permet preservar el paisatge divers i tradicional, així com la possibilitat d'accedir-hi. // **3.** Aquests pobles poden esdevenir la llar de persones i famílies que busquin una alternativa a viure en ciutats i poden oferir oportunitats de treball en certes activitats minoritàries però en alça. // **4.** Les cases antigues poden esdevenir nous equipaments turístics (turisme rural, ecoturisme, etc.).

Recursos metodològics

Programa de Recuperación y Utilización Educativa de Pueblos abandonados. CENEAM: www.marm.es/es/ceneam/programas-de-educacion-ambiental/programa-de-pueblos-abandonados // www.pueblosabandonados.es (bloc sobre pobles abandonats d'arreu d'Espanya) // COSTA, J. i GÓMEZ, B. (2010). *Guía de Pueblos Abandonados del Pirineo*. Ed. Cultura Sostenible // Red Ibérica de Ecoaldeas. www.ecoaldeas.org // ALMERICH, J.M. i HERNÁNDEZ, A. (2006) *Pobles abandonats. Els paisatges de l'oblit*. Consell Valencià de Cultura

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Un hotel rural en una aldea abandonada de l'Alt Maestrat

Al municipi de Culla (Alt Maestrat) s'ha rehabilitat una petita aldea abandonada com a hotel rural. A l'hora d'adaptar les estances per fer-hi 18 habitacions, s'ha combinat un disseny modern amb l'ús d'antigues tècniques de construcció i materials propis del País Valencià. A més, tots els treballadors que han participat en la rehabilitació de l'aldea i el posterior manteniment són habitants dels pobles veïns de l'aldea o, fins i tot, una de les treballadores hi havia nascut. Així mateix, s'intenta que la majoria dels productes amb els quals s'elabora el menjar siguin de les terres del Maestrat.

Més informació: www.aldearoqueta.com/publicaciones/13.Camp_Verd.pdf

Cas 2 Una associació manté viu el record d'un poble deshabitat del Baix Camp

L'any 1997 es va crear l'Associació Masia de Castelló amb l'objectiu de preservar els edificis i les tradicions d'aquest grup de cases del municipi de Vandellòs (Baix Camp), que s'havia despoblat als anys cinquanta del segle xx i havia esdevingut inaccessible. Així, al llarg dels anys, l'associació ha realitzat nombroses activitats al poblet de Castelló, com un pessebre vivent; camps de treball a l'estiu per a la restauració d'habitatges, forns, safareigs i altres construccions del poble; excursions pels entorns i un cap de setmana d'espectacles musicals.

Més informació: www.masiacastello.cat

Cas 3 Un poble pirinenc repoblat per artesans

El poblet d'Ossera, al municipi de la Vansa i Fórnols (Alt Urgell), situat a més de 1.200 metres d'altitud i prop de les serres del Cadí i del Port del Comte, va anar perdent població fins a esdevenir pràcticament deshabitat a mitjan segle xx. Als anys vuitanta, però, diversos artesans, vinguts d'altres punts de Catalunya i, fins i tot, d'Holanda i Suïssa, van anar a viure a Ossera, buscant tranquil·litat i un lloc on poder desenvolupar les seves activitats, com la producció de formatges de prestigi, melmelades, plantes medicinals o escultures i pintures.

Més informació: "El poble dels artesans". *Descobrir Catalunya*, núm. 144

Elements propis de la pesca i el mar

Descripció

La identitat dels pobles costaners està estretament lligada al patrimoni relacionat amb el mar, des de les embarcacions i les arts de pesca tradicionals fins a les llegendes, festes i gastronomia populars, passant per fars i torres de guaita, les llotges de peix i peixateries, barraques i barris de pescadors. Les noves tècniques de pesca i navegació, així com l'auge del turisme de sol i platja des de la segona meitat del segle xx, han portat a l'abandó i l'oblit de bona part d'aquest patrimoni material i immaterial que, tot i ser cada vegada més escàs, encara pot aportar molt a la nostra societat, tal com diverses iniciatives estan demostrant.

Raons per recuperar

1. Recuperar les embarcacions i arts de pesca i navegació tradicionals significa mantenir uns coneixements ancestrals que han marcat la història dels pobles costaners. // **2.** Les construccions associades al món mariner poden acollir nous usos mentre mantenen el seu encant. Així, es poden reconvertir en equipaments culturals, habitatges, centres de recerca o espais per a l'esbarjo. // **3.** L'aprofitament turístic d'aquest patrimoni permet diversificar el producte de sol i platja, complementant-lo amb una oferta cultural que reforça l'atractiu i la identitat de la població.

Recursos metodològics

Maritime Heritage Program: www.nps.gov/maritime/index.htm // Baltic Sea Heritage Co-operation: www.nelincs.gov.uk/art-culture-and-leisure/museums-and-galleries/fishing-heritage-centre // Heritage Lighthouses of Canada: www.pc.gc.ca/progs/lhn-nhs/pp-hl/index.aspx // Fishing Heritage Centre: www.nelincs.gov.uk/art-culture-and-leisure/museums-and-galleries/fishing-heritage-centre // Consorci el Far: www.consorcielfar.org // ESCOLA TALLER DEL PATRIMONI MARÍTIM DE BARCELONA (1994). *Les embarcacions de treball de la costa catalana, en declinar la vela*. Lunwerg Editores

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Un far reconvertit en centre de recerca marina

L'any 2005 es va inaugurar l'Estació Experimental d'Ecologia i Oceanografia Litoral a l'antic far de cap Salines, del segle xix, al sud-est de Mallorca. Aquest centre de recerca pertany a l'Institut Mediterrani d'Estudis Avançats (IMEDEA) i va ser possible gràcies a la cessió del far per part de l'organisme Ports de les Illes Balears. Amb la inversió realitzada per aquestes institucions i la Fundació BBVA, es va adaptar el far i l'habitatge annex (on havia viscut el faroner fins a final del segle xx), per allotjar-hi els investigadors, fer-hi laboratoris i instal·lar-hi els equipaments per a la recerca sobre ecosistemes costaners.

Més informació: www.imedea.uib.es/ICG/Faro/index.php

Cas 2 Una associació conserva el patrimoni mariner a Menorca

L'associació Amics de la Mar de Menorca es va crear l'any 1990 amb l'objectiu de conservar i divulgar el patrimoni marítim de l'illa, per tal d'evitar l'abandonament i l'oblit de les arts artesanals lligades a la pesca, dels tipus d'embarcacions tradicionals i de la cultura lligada al món mariner. Així, promou la recerca i les publicacions sobre el patrimoni mariner, pràctiques de navegació amb vela llatina, trobades d'embarcacions clàssiques i s'ha encarregat de salvar i recuperar diverses embarcacions de feina i esbarjo tradicionals de Menorca, com els llaüts.

Més informació: www.amicsdelamar.com

Cas 3 Palamós recupera una barraca de pescadors com a equipament públic

L'any 2006 l'Ajuntament de Palamós (Baix Empordà) va tancar, per perill de desprendiments, l'accés a la barraca de pescadors de Cala Estreta, documentada des del segle xvi i bona mostra de l'arquitectura popular mediterrània. Aleshores l'Ajuntament va començar els tràmits per aconseguir una concessió de l'edifici per part de la Generalitat, va rehabilitar-lo i l'any 2010 el va tornar a obrir al públic. A partir d'aleshores, a part de formar part de les visites guiades que es fan per la zona, entitats i grups de persones del poble poden sol·licitar la barraca per a usos culturals o socials.

Més informació: www.palamos.cat/ext/barraca/pdf/reglament_us.pdf

Patrimoni industrial

Descripció

Algunes zones del nostre territori tenen un passat industrial que n'ha marcat l'evolució. Sovint, les reconversions industrials i les crisis de certs sectors (lligades a la globalització de l'economia o a canvis tecnològics) han fet que moltes edificacions d'origen industrial hagin estat abandonades. Algunes s'han anat degradant fins a ensorrar-se, mentre altres s'han conservat i algunes s'han recuperat per mantenir el llegat d'altres temps o per donar-los nous usos. Entre els elements de patrimoni industrial cal incloure-hi fàbriques i colònies industrials, activitats mineres i estructures productives.

Raons per recuperar

1. La recuperació del patrimoni industrial permet comprendre alguns dels processos productius que han marcat l'economia i, en conseqüència, la societat del nostre país al llarg dels darrers segles i, en alguns casos, encara avui. // **2.** La singularitat d'alguns d'aquests elements (en alguns casos, difícilment repetibles) els converteix en un important reclam turístic a escala local i internacional. // **3.** Les grans dimensions d'alguns edificis i la seva extensa distribució pel territori en faciliten la reconversió en altres usos, com ara equipaments culturals, serveis públics, activitats econòmiques o, fins i tot, habitatge.

Recursos metodològics

Plan de Patrimonio Industrial. Instituto del Patrimonio Cultural de España: www.mcu.es/patrimonio/MC/IPHE/PlanesNac/PlanIndustrial/PatrimoniIndustrial.html // Pla d'implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya (apartats 7.3 i 8.1): www.gencat.cat/diue/ambits/turisme/pla_intangibles/index.html // The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH): www.ticcih.org // PARDO ABAD, C. (2004). *La reutilización del patrimonio industrial como recurso turístico. Aproximación geográfica al turismo industrial* (disponible a Internet)

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Nous usos per a les fàbriques i colònies tèxtils del riu Ter

L'antiga filatura de cotó de Can Sanglas, construïda el 1842 a Manlleu (Osona), acull des de 2004 el Museu Industrial del Ter, amb exposicions sobre la indústria tèxtil de la zona, i el Centre d'Estudis dels Rius Mediterranis, encarregat d'estudiar i conservar el patrimoni del Ter i altres rius mediterranis. Seguint aquesta línia, la Generalitat de Catalunya va aprovar el 2010 el Pla director urbanístic de les colònies del Ter i del Freser per tal de consolidar-les com a espais de residència, d'activitat productiva i turística, i de preservació de la memòria històrica.

Més informació: www.mitmanlleu.org // www.gencat.cat/diari/5724/10265028.htm

Cas 2 L'antiga indústria de la fusta als Pirineus

Les serradores d'Àreu i d'Alòs d'Isil (Pallars Sobirà) constitueixen una bona mostra de l'antiga indústria de la fusta, que entre els segles XIX i XX estava molt estesa arreu dels Pirineus. Actualment, aquestes serradores han abandonat l'activitat productiva, però la seva conversió en museus permet continuar explicant als visitants, tant turistes com estudiants, com s'utilitzava l'energia hidràulica per serrar els arbres dels boscos veïns i fer-ne taulons per a la construcció. Aquests espais serveixen també de centres d'interpretació de l'entorn natural i cultural de la zona.

Més informació: www.serradora-areu.org // www.ecomuseu.com/cat/r_alos.asp

Cas 3 Endinsar-se en el passat miner de Cardona

El Parc Cultural de la Muntanya de Sal, a Cardona (Bages), és un dels exemples paradigmàtics de com una activitat minera arrelada, que es va abandonar l'any 1990, ha estat reconvertida en un atractiu turístic de primer ordre i en un recurs didàctic per a estudiants. En l'espai de l'antiga Mina Nieves, una exposició mostra la maquinària que empraven els miners i com era la seva feina. A més, es pot entrar a un tram de les antigues galeries per contemplar les diferents vetes de sals que s'havien explotat i com, amb el pas dels anys, han anat formant estalactites i estalagmites.

Més informació: www.cardona.cat/*turisme/parc-cultural-de-muntanya-de-sal

Antigues línies ferroviàries

Descripció

Des del final del segle XIX fins a mitjan segle XX es van construir nombroses línies de ferrocarril al llarg de les nostres terres. A la rodalia de les grans ciutats molts trens de passatgers i alguns de mercaderies han mantingut el seu ús i fins i tot se n'han construït de nous. Per contra, en zones afectades pel tancament d'indústries i el despoblament, s'han abandonat moltes infraestructures ferroviàries. Avui hi ha nombroses iniciatives que recuperen aquestes línies de tren, ja sigui per fer-hi passar trens turístics, com a vies per a bicicletes o vianants, o per rehabilitar els edificis de les estacions i donar-los nous usos.

Raons per recuperar

1. Recuperar antigues línies ferroviàries permet mantenir la memòria d'un mitjà de transport que ha marcat una part important de la nostra història i, a la vegada, si se'ls torna l'ús com a mitjà de transport, es contribueix a aconseguir una mobilitat més sostenible. // **2.** La reconversió de les línies en itineraris ofereix la possibilitat de realitzar llargs recorreguts, fàcils i segurs (aptes per a tots els públics), sense haver d'obrir nous camins i generar nous impactes ambientals. // **3.** La reutilització de vies i trens obre un gran ventall de productes turístics (com el cicloturisme). La rehabilitació d'edificis permet crear nous equipaments turístics i educatius.

Recursos metodològics

Creación del producto cicloturismo en Vías Verdes. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio (disponible a Internet) // Jornades, seminaris i altres publicacions sobre vies verdes: www.viasverdes.com (Documentos de interés. Otras publicaciones // *Desarrollo sostenible y empleo en las Vías Verdes.* Fundación de los Ferrocarriles Españoles (disponible a www.viasdeempleoverde.com) // *Guía de Buenas Prácticas de Vías Verdes en Europa: Ejemplos de realizaciones urbanas y periurbanas.* Asociación Europea de Vías Verdes // Railway Heritage Trust: www.railwayheritagetrust.co.uk

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Pedalar per antigues vies de tren

Des de l'any 1993, el Programa Vías Verdes, desenvolupat pel Ministeri de Medi Ambient i Medi Rural i Marí, ha anat contribuint a reconstruir antics ponts i viaductes i a condicionar antics traçats ferroviaris per ser recorreguts per cicloturistes, caminants i persones amb mobilitat reduïda. Dins la província d'Alacant hi ha cinc vies verdes, a més de dues que entren a València. València disposa de dues vies verdes i Castelló, d'una altra, a part d'una de compartida entre ambdues províncies. La província de Tarragona compta amb dues vies verdes, Barcelona i Lleida amb una i Girona amb tres.

Més informació: www.viasverdes.com // www.viesverdes.org

Cas 2 Un alberg en una antiga estació de ferrocarril, al Montsec

La línia de tren de Lleida a la Pobla de Segur, com tantes altres, compta amb moltes estacions de tren amb edificis de viatgers abandonats. Un d'aquests edificis, a l'estació de Cellers - Llimiana, al costat del Pantà de Terradets (Pallars Jussà), ha estat reconvertit en un alberg amb habitacions de 4 a 6 places i una capacitat total per a 40 persones, servei de menjador i bar. L'entorn natural del Montsec i l'excel·lent comunicació amb tren (amb una parada a la porta de l'alberg), el fan un allotjament idoni per als turistes que busquin fer un viatge sostenible.

Més informació: Turisme. Guia de serveis. Albergs, cases de colònies: www.montsec.info

Cas 3 Un tren per recordar el passat miner de l'Alt Berguedà

La part alta del riu Llobregat, al Berguedà, va ser un centre miner fins a la segona meitat del segle XX, quan es van tancar la majoria de mines i activitats relacionades. L'antiga fàbrica de ciment Asland estava connectada a la xarxa de ferrocarrils a través d'un trenet que l'unia a Guardiola de Berguedà. Des del 2005 es pot tornar a realitzar un tram del recorregut, amb una antiga locomotora i vagons adaptats, que porten els passatgers per indrets amb un alt interès paisatgístic i mostres d'arquitectura modernista, fins a l'estació de la Pobla de Lillet, equipada amb una exposició sobre trens històrics.

Més informació: www.trendelciment.cat

Arquitectura militar i elements associats a batalles històriques

Descripció

Nombrosos vestigis patrimonials dels nostres municipis tenen un origen bèl·lic. Alguns han continuat en ús des de la seva construcció i avui dia es mantenen ben conservats, sovint adaptats i amb una altra funció. Molts altres han estat menystinguts o oblidats, fins que alguna entitat ha decidit restaurar-los o fer-los accessibles. A part de castells i muralles, que són les construccions més reconegudes, també cal tenir en compte les torres de guaita i les masies fortificades de l'edat medieval, les fortaleses modernes, i les trinxeres, refugis antiaeris, búnquers, armament i edificis bombardejats de la guerra civil.

Raons per recuperar

1. Les construccions militars permeten conèixer alguns dels esdeveniments que han marcat la història del nostre país i de les persones que hi van viure i morir. //
2. La monumentalitat i la bellesa d'algunes d'aquestes edificacions les fan un espai envejable per acollir noves funcions, des d'un allotjament fins a un centre cultural. //
3. Aquest tipus de patrimoni històric ha estat tradicionalment un dels atractius principals per al turisme d'arreu d'Europa (per exemple, els castells medievals i moderns o els vestigis de la Segona Guerra Mundial).

Recursos metodològics

Carta de Baños de la Encina para la conservación de la arquitectura defensiva en España (2006). Instituto del Patrimonio Histórico Español (disponible en pdf a Internet) // Pla d'implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya (valoració de l'interès turístic de diferents elements lligats a batalles): www.gen-cat.cat/diue/ambits/turisme/pla_intangibles/index.html // Fundació Castells Culturals de Catalunya: www.castellscatalunya.com // Atlas del turisme de Catalunya (apartats 2.1 i 2.5): www.atlesturismecatalunya.cat

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Ruta pels búnquers de la línia dels Pirineus

L'Ajuntament de Martinet de Cerdanya i el Parc Natural del Cadí-Moixeró, amb el suport de la Generalitat de Catalunya i el Ministeri de Defensa, van promoure la recuperació i museïtzació de vuit búnquers construïts al final de la Segona Guerra Mundial, quan el dictador Francisco Franco, tement una invasió de les tropes aliades, va fer construir milers de búnquers al llarg dels Pirineus. Avui, lliurement o amb l'ajut d'un guia, es poden visitar aquests búnquers, equipats amb armament de l'època i reproduccions dels soldats i els objectes dels quals disposaven, així com l'entramat de galeries subterrànies que els connectaven.

Més informació: www.bunquersmartinet.net

Cas 2 Dormir en un castell de la Segarra

Entre els nombrosos castells de frontera que es poden visitar entre la Segarra i el Montsec, convé destacar el cas de la Torre de Mejanel·l, a tocar del poble de Sant Ramon (la Segarra). Es tracta d'un antic castell del segle xi, del qual s'havia conservat la torre de defensa, i a la qual s'hi va adjuntar una masia al segle xiv. El 2010 es va acabar la restauració de la torre, amb la consolidació dels murs i la instal·lació d'una escala circular a l'interior. De la masia se n'han conservat algunes parets, les arcades, l'estable, el celler i el cup, i actualment està habitada com a allotjament rural, amb capacitat per a 17 persones.

Més informació: www.castelldemejanell.com

Cas 3 Una ruta pels espais de la guerra de Successió

La Ruta 1714, promoguda pel Museu d'Història de Catalunya, uneix cinc monuments protagonistes de la guerra de Successió. La Seu Vella de Lleida, la Universitat de Cervera i el Castell de Cardona són els tres casos més coneguts. La Torre de la Manresana, escenari de la batalla dels Prats de Rei (Anoia), ha estat restaurada, i s'hi ha instal·lat una escala circular metàl·lica, a l'exterior, que permet arribar a la porta d'entrada, a mitja alçada, i accedir a la teulada. La casa natal de Rafael Casanova, a Moià, s'ha recuperat com a museu per explicar la vida i els esdeveniments lligats al conseller en cap durant el setge de Barcelona.

Més informació: www.mhcat.net/serveis/rutes_i_itineraris/la_ruta_1714c

Patrimoni religiós i paisatges espirituals

Descripció

Els santuaris, les esglésies i les in comptables ermites que es reparteixen arreu de la nostra geografia són elements emblemàtics de molts paisatges, els quals doten de significació històrica i espiritual. El seu abandó, ja sigui per despoblament de la zona, per fets històrics o per canvis en els costums i hàbits dels ciutadans, ha iniciat un procés de degradació que, a la llarga, acaba en l'oblit i l'ensorrament. Durant molt temps, bona part d'aquest patrimoni va ser menyspreat i alterat, però ja fa anys que ha tornat a captar l'atenció i l'estima de moltes persones i entitats que el volen mantenir o recuperar.

Raons per recuperar

1. Les ermites i altres edificis religiosos han estat, durant una part important de la història, l'epicentre cultural de la pràctica totalitat dels vilatans dels nostres pobles. Recuperar-los significa mantenir la memòria de nombroses generacions. // **2.** Continuen sent un indret idoni per a la celebració d'actes religiosos i culturals, amb una qualitat arquitectònica i, sovint, un entorn rural i natural, que els dota d'un atractiu i màgia afegits. // **3.** Les rutes de pelegrinatge (espirituals o turístiques) compten cada cop amb més adeptes. // **4.** Alguns edificis religiosos poden acollir nous usos amb finalitats turístiques (allotjament, museu, centre d'interpretació...).

Recursos metodològics

Future for Religious Heritage. The European network for historic places of worship: www.placesofworshipeu.org // The Churches Tourism Association: www.churchestourismassociation.info // Levi, D. i Kocher, S. (2009). *Understanding Tourism at Heritage Religious Sites* (disponible en pdf a Internet) // Atlas del turisme de Catalunya (apartat 2.4, "Llocs i edificis religiosos"): www.atlesturismecatalunya.cat // www.patrimoni.gencat.cat (Arquitectura. Patrimoni arquitectònic català)

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 D'ermites quasi oblidades a Patrimoni de la Humanitat

Les esglésies romàniques de la Vall de Boí (Alta Ribagorça) es van construir entre els segles xi i xii. Amb els anys, les pintures es van tapar i les ermites van patir diverses modificacions. En començar el segle xx, alguns museus i col·leccions se'n van emportar moltes obres, fins i tot a l'estranger. Només a partir dels anys seixanta del segle xx les ermites van sortir de l'oblit general, s'hi van fer algunes actuacions i, a partir de 1992, la Generalitat de Catalunya les va protegir legalment i va començar a restaurar-les. L'any 2000, com a colofó, la UNESCO les va declarar Patrimoni de la Humanitat.

Més informació: Les 9 meravelles. Vall de Boí: www.patrimoni.gencat.cat

Cas 2 Les campanes tornen a repicar al monestir de les Avellanes

El monestir de les Avellanes, situat al municipi d'Os de Balaguer (la Noguera), va acollir un seminari marista fins l'any 1995, quan es va clausurar el seminari i es va convertir les Avellanes en un hotel. L'Associació d'Amics del Monestir de les Avellanes va recaptar diners (a partir d'activitats i de la participació popular i d'entitat públiques i privades) per finançar l'elaboració d'una campana per a l'església elaborada seguint la tècnica tradicional durant la Trobada de Campaners d'Os de Balaguer l'any 2011. Juntament amb l'única campana que s'havia preservat, les Avellanes ha recuperat el seu paisatge sonor.

Més informació: www.monestirdelesavellanes.com

Cas 3 Una ermita fortificada reconvertida en hotel a Alcúdia

El santuari de la Victòria, a Alcúdia (Mallorca), és un ermita fortificada, erigida el segle xiii i fortament reformada al llarg dels segles, fins a principi del xviii, quan se li va donar l'aspecte que ha perdurat fins l'actualitat. L'any 2000 es van acabar les obres per convertir els dos pisos superiors de l'edifici, que antigament havien acollit l'ermità, en un petit hotel, amb 12 habitacions fetes de nou. Mentrestant, el temple, a la planta baixa, juntament amb la façana de l'edifici, s'ha pogut preservar i continua acollint els aplecs d'alcudiencs que hi honoren la patrona de la seva localitat.

Més informació: www.lavictoriahotel.com

Jaciments arqueològics

Descripció

Els jaciments arqueològics són una acumulació de restes antigues d'activitat humana: edificis, objectes i diferents ocupacions del sòl. Segons la naturalesa d'aquestes restes, es conserven *in situ* o es protegeixen en un museu o un dipòsit. Cal tenir present que la primera actuació sobre un jaciment arqueològic ha de ser científica i arqueològica (excavacions, datacions, etc.) i que, només un cop s'hagi garantit la preservació de les restes, es pot iniciar la senyalització o museïtzació de l'espai, sempre des de criteris molt estrictes que evitin malmetre el jaciment.

Raons per recuperar

1. La correcta preservació dels jaciments arqueològics és necessària si es vol perfeccionar el coneixement i la recerca sobre la història del nostre país. // **2.** Alguns jaciments, per si sols, poden ser un atractiu turístic, associant-hi panells interpretatius, visites guiades o centres d'interpretació, entre altres opcions. En certs casos representen un reclam de primer ordre. // **3.** Els jaciments arqueològics poden esdevenir un recurs didàctic perquè infants i joves entenguin millor les classes d'història i gaudeixin aprenent-ne.

Recursos metodològics

International Committee on Archaeological Heritage Management: www.icomos.org/icaahm // Archaeological Institute of America: www.archaeological.org // Secció sobre arqueologia del web de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya: www.patrimoni.gencat.cat/arqueologia // Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià: www.cult.gva.es/dgpa/index.html (Patrimoni arqueològic) // www.balearsculturaltour.es (Patrimoni cultural)

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Un jaciment talaiòtic de Mallorca fet museu

El museu arqueològic de Son Fornés, a Montuïri (al centre de l'illa de Mallorca), preserva i divulga el patrimoni d'un jaciment arqueològic, protegit des de 1966 i excavat des de 1975, que abraça un ampli període de temps, des de l'època talaiòtica (segle IX aC) fins a l'època clàssica i altmedieval (segle VI dC). El museu, a més de les visites guiades al jaciment i l'exposició, i una àmplia oferta educativa, ha realitzat nombroses activitats culturals per divulgar el seu patrimoni, com ara visites nocturnes en la nit dels museus, un concert, tallers de degustació de vins romans o la creació d'un còmic per a joves.

Més informació: www.sonfornes.mallorca.museum

Cas 2 Una entitat compra i gestiona un jaciment ibèric a Osona

L'any 2004 la Fundació Privada l'Esquerda va tancar un acord de custòdia de compravenda per adquirir 12 hectàrees al sud de Roda de Ter (Osona), que atresoren un jaciment arqueològic que s'excavava des de 1977, amb notables restes d'origen ibèric i medieval. Aquesta fundació, adherida a la Xarxa de Custòdia del Territori, ha constituït el Museu de l'Esquerda i realitza nombroses visites guiades, excavacions, conferències i activitats lúdiques, com ara visites dramatitzades o un "cap de setmana ibèric" per divulgar aquest patrimoni de forma atractiva per a tot tipus de públic.

Més informació: www.lesquerda.cat

Cas 3 L'excavació d'un poblat ibèric a la Costera

Vora el poble de Moixent (la Costera), es troba la Bastida de les Alcusses, un dels jaciments ibèrics més importants del País Valencià, pel bon estat de conservació del poblat emmurallat i per la troballa d'algunes restes de gran valor, com ara estatuetes, inscripcions ibèriques i armes. Les excavacions van començar l'any 1928 i durant quatre anys van obtenir importants descobertes. L'any 1990 el Museu de Prehistòria de València va reprendre les excavacions i va engegar un projecte per divulgar el jaciment, amb visites guiades i accions com la reconstrucció d'una casa ibèrica.

Més informació: Jaciments. Excavacions. La Bastida de les Alcusses: www.museuprehistoriavalencia.es

Celebracions populars i patrimoni etnològic

Descripció

Les celebracions populars i el conjunt de patrimoni etnològic (des de fires fins a esdeveniments culturals i religiosos, passant per danses i cançons) mostren la identitat col·lectiva d'una població i esdevenen una part important de la vida de moltes persones. Moltes d'aquestes tradicions han arribat als nostres dies passant de generació en generació, mentre altres, en algun moment, s'han perdut, ja sigui perquè van ser prohibides o perquè els canvis en la societat les van fer menys útils o atractives. Tot i així, la innovació o la recuperació d'antics costums els poden tornar la màgia i importància de temps passats.

Raons per recuperar

1. Les celebracions populars afavoreixen notablement la cohesió social, la identitat col·lectiva i la satisfacció de la població. En la seva realització i, encara més intensament durant la seva preparació, esdevenen un espai d'intercanvi, creació i cooperació. // **2.** Segons com es gestionin, poden esdevenir atractius turístics de gran rellevància, i comportar una dinamització de l'economia local. // **3.** Conèixer com es divertien els nostres avantpassats ens pot mostrar una alternativa al tipus d'oci més establert en l'actualitat, fomentant uns valors i unes aptituds que poden ser molt enriquidors.

Recursos metodològics

Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial (disponible en pdf a Internet) // Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya: <http://cultura.gencat.cat/CPCPTC> // Pla d'implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya (apartat 10.9, sobre festes i tradicions): www.gencat.cat/diue/ambits/turisme/pla_intangibles/index.html

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 Una entitat de Palma recupera una festa religiosa centenària

Els pancaritats es celebren durant la setmana següent a Pasqua en molts santuaris i ermites de tot Mallorca, on s'apleguen centenars de persones que hi arriben a peu i comparteixen les panades (un plat típic), acompanyats de música i festa. L'any 1982 la Federació d'Associacions de Veïns de Palma va recuperar la versió local d'aquesta tradició, anomenada la Festa de l'Àngel, que es remunta a l'any 1407, però que, durant molts anys, s'havia perdut. Així, des d'aquell any, es reuneixen milers de persones al castell de Bellver, i la festa s'ha consolidat com una de les més celebrades de la ciutat.

Més informació: Festes. Pancaritat, Festa de l'Àngel: www.illesbalears.es/cat/mallorca/festes.jsp

Cas 2 Retorn als orígens de la festa de la Fia-Faia de Bagà

La festa de la Fia-Faia, que té lloc a Bagà i a Sant Julià de Cerdanyola (Berguedà), s'engloba dins les moltes celebracions dels Pirineus en què es cremen unes falles o torxes elaborades amb herbes o fusta. Després d'anys d'estancament, l'any 2001 l'Associació Medieval de Bagà va organitzar unes jornades de debat, amb aportacions d'un historiador que va realitzar diverses propostes de canvis basades en la recerca històrica, com tornar a baixar les falles caminant des de turons propers. Des d'aleshores, la festa ha esdevingut un èxit de participació i ha estat declarada Festa Patrimonial d'Interès Nacional.

Més informació: www.fiafaia.com

Cas 3 Un dia per recordar la Fira de Salàs de Pallars

La vila de Salàs, al Pallars Jussà, va acollir des de l'època medieval una important fira de bestiar. Amb la generalització de la maquinària agrícola, la fira va anar perdent participació fins que gairebé va desaparèixer l'any 1973. A iniciativa de l'Ajuntament, l'any 2005 es va instaurar la primera Diada de commemoració de la Fira de Salàs, que transforma la fira en una exposició de bestiar amb una sèrie d'atractius complementaris, com la reobertura d'alguns espais relacionats amb el bestiar i l'oferta dels menjars típics als restaurants, tot plegat amenitzat amb teatralitzacions i música tradicional.

Més informació: http://salas.ddl.net/boer/ca/fira_diada.html

Oficis en regressió

Descripció

Hi ha paisatges tradicionals que estan estretament lligats a uns oficis. Si es perden aquests oficis, es perdrà el paisatge associat. En són dos exemples els pastors que mantenen les pastures pirinenques i els camins ramaders, o els peladors, que són els operaris que lleven el suro de les alzines sureres. Per això, i amb comptagotes, sorgeixen iniciatives per evitar que es perdin aquests oficis en regressió, a través de cursos de formació i tallers ocupacionals impulsats per entitats públiques. També existeix un moviment que vol recuperar la memòria i la pràctica d'alguns oficis tradicionals, especialment els artesans.

Raons per recuperar

1. Per garantir la conservació d'espècies de flora i fauna amenaçades que tenen el seu hàbitat en sistemes agraris (arrossars, suredes, prats de dall, etc.) que, alhora, depenen d'oficis ancestrals. // **2.** Per recuperar elements de l'arquitectura rural, es requereixen coneixements especialitzats associats a oficis com el de marger. // **3.** Determinats oficis, o equipaments associats (ecomuseus), són un atractiu turístic. Les festes relacionades amb les feines tradicionals, que en molts casos recorden antics oficis, també s'han convertit en un reclam. // **4.** Per a algunes persones, els oficis recuperats es poden convertir en una oportunitat laboral.

Recursos metodològics

www.culturapopularmenorca.cat (Consell Insular de Menorca): plataforma web per difondre les activitats que duen a terme les associacions i persones relacionades amb la cultura popular de l'illa. Informació sobre oficis artesanals i oficis perduts per valoritzar-los // www.atlesturismecatalunya.cat. *Atlas del turisme a Catalunya. Mapa nacional de l'oferta i els productes turístics*. Apartat 1.6 (patrimoni rural i turisme) i Capítol 2 sobre Història i Cultura // Projecte *Oficis Singulars de Catalunya*: www.artesania-catalunya.com/ct/comercialitzacio:Cos/oficisingulars

CASOS PRÀCTICS

Cas 1 L'Escola de pastors: garantir el relleu generacional d'un ofici ancestral

El projecte Grípia és una iniciativa de l'associació Rurbans i l'empresa Montanyanes que té el suport de diverses institucions. Té com a objectiu garantir el relleu generacional de les explotacions agroramaderes de muntanya mitjançant la incorporació de joves a l'activitat, la gestió sostenible de les explotacions i la dinamització del sector. En aquest projecte s'emmarca l'anomenada "Escola de pastors", que enguany ha arribat a la 3a edició amb 11 alumnes (menys que en les edicions anteriors, amb 25 alumnes). Aquests cursos tenen una part teòrica d'un mes de durada i quatre mesos de pràctiques en explotacions ramaderes de Catalunya.

Més informació: www.projectegripia.wordpress.com

Cas 2 El Consell de Mallorca recupera l'ofici de marger

Als anys vuitanta del segle passat, l'ofici de marger estava en perill de desaparició per la manca de demanda i l'envelliment dels mestres. L'any 1986 es creà a Sóller (Mallorca) l'Escola de Margers per recuperar el camí del barranc de Biniraix i formar especialistes en la construcció amb pedra en sec. Dos anys després, el Consell de Mallorca assumí la gestió de l'escola. Des de llavors, s'han dut a terme cursos de formació, tallers d'ocupació i cursos d'iniciació per a no professionals. També s'ha inclòs l'Especialitat Formativa de Construcció de Pedra en Sec – Marger en el fitxer d'Especialitats Formatives que gestiona el Servei Públic d'Ocupació Estatal.

Més informació: Departament de Medi Ambient. Pedra en sec: www.conselldemallorca.net

Cas 3 Un ecomuseu per a la recuperació d'oficis a Alacant

A la comarca de la Marina Alta hi ha el Centre Ecomuseogràfic per a la Recuperació d'Oficis i Qualificacions Tradicionals. Aquest equipament cultural es configura, al mateix temps, com un centre de formació i com un museu. Compta amb dues seus, una al nucli urbà de Teulada (en una antiga almàssera) i l'altra a la carretera de Teulada a Benimarco (en una antiga casa rural amb el seu riurau). Aquest centre ha estat creat a instància del Departament de Cultura i Educació de l'Ajuntament de Teulada amb la col·laboració de la Conselleria d'Economia, Hisenda i Ocupació de la Generalitat Valenciana i al Fons de Desenvolupament Regional de la Unió Europea.

Més informació: www.teulada-moraira.es/ver/647/Exposiciones.html

**Fonts
bibliogràfiques
i informació
addicional**

Tot seguit es recullen totes les fonts bibliogràfiques citades al llarg de la publicació, així com altres referències i pàgines web que aporten informació addicional.

Publicacions de referència o citades

- AGÈNCIA CATALANA DE L'AIGUA (2008). *Criteris per a la redacció de projectes de gestió, conservació i recuperació d'espais fluvials*.
- ALMERICH, J.M. i HERNÁNDEZ, A. (2006). *Pobles abandonats. Els paisatges de l'oblit*. Consell Valencià de Cultura.
- ASENSIO, N.; COLLADO, H. (2007). *Protocol de seguiment i avaluació d'acords per a entitats de custòdia*. Documents ocasionals de la Xarxa de Custòdia del Territori, 16. XCT.
- BACIN, P. (1993). *Aforestació de terrenys agraris*. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.
- BASORA, X.; GORDI, J.; SABATÉ, X.; VICENTE, E. (2005). *Oportunitats per a la custòdia del territori als municipis. Guia pràctica per a ajuntaments i entitats locals*. Xarxa de Custòdia del Territori i Fundació Territori i Paisatge [disponible a www.xct.cat].
- BASORA, X.; SABATÉ, X. (2006). *Custodia del territorio en la práctica. Manual de introducción a una nueva estrategia participativa de conservación de la naturaleza y el paisaje*. Xarxa de Custòdia del Territori, i Fundació Territori i Paisatge [disponible a www.xct.cat].
- BASORA, X.; ROMERO-LENGUA, J.; HUGUET, P.; SABATÉ, X. (2009). *Ecoturisme a Catalunya. Una alternativa de turisme sostenible a la natura*. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible. Departament de la Vicepresidència de la Generalitat de Catalunya [disponible a www.gencat.cat/cads].
- BASORA, X. (2009). *La custòdia del territori, a l'abast de tothom*. Xarxa de Custòdia del Territori [disponible a www.xct.cat].
- BASORA, X. (2010). *Ecoturisme a Catalunya. Guia per descobrir i conservar la natura*. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible i Descobrir Catalunya [disponible a www.gencat.cat/cads].
- BASORA, X.; ROMERO-LENGUA, J.; HUGUET, P.; SABATÉ, X. (2010). *Conservar. Com actuar a favor dels espais naturals*. Institut del Territori. Edicions Tres i Quatre [disponible a www.gencat.cat/cads].
- BLOEMERS, TOM; KARS, HENK; VAN DER VALK, ARNOLD; WIJNEN, MIES (eds.) (2010). *Cultural landscape and heritage paradox*. Amsterdam University Press.
- BOTE GÓMEZ, V. (1992). *Turismo en espacio rural. Rehabilitación del patrimonio sociocultural y de la economía local*. Editorial Popular, Madrid.
- CIREF, CENTRO IBÉRICO DE RESTAURACIÓN FLUVIAL (2010). *¿Qué es restauración fluvial?*. Notas Técnicas del CIREF, nº 4 [disponible a www.cirefluvial.com].
- CAMPILLO, X.; LÓPEZ-MONNÉ, R. (2010). *El llibre dels camins. Manual per esvaïr dubtes, desfer mites i reivindicar drets*. Arola Editors.
- CONSELL D'EUROPA (2001). *Naturopa, nº95. European rural heritage* [disponible a Internet].
- CORTINA, A. (2010). *Nova cultura del territori i ètica del paisatge*. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible. Departament de la Vicepresidència. Generalitat de Catalunya [disponible a www.gencat.cat/cads].
- COSTA, J. i GÓMEZ, B. (2010). *Guía de Pueblos Abandonados del Pirineo*. Ed. Cultura Sostenible.
- CRESPO DE NOGUEIRA, E. (ed.) (2010). *El valor del paisaje: Impresiones. Un repertorio de experiencias para la puesta en valor de los paisajes rurales españoles*. Ministerio de Medio Ambiente, y Medio Rural y Marino.
- DE CASTRO, R. (coord.) (2002). *Más que palabras. Comunicación ambiental para una sociedad sostenible*. Editorial GEA.
- DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES. *Guies d'integració paisatgística sobre: Horts urbans i periurbans* (2009) i *Construccions agràries* (2010). Generalitat de Catalunya [disponibles a Internet].
- DEPARTAMENT D'INNOVACIÓ, UNIVERSITATS I EMPRESA (2009). *Atlas del turismo a Catalunya. Mapa nacional de l'oferta i els productes turístics* [disponible a www.atlesturismecatalunya.cat].
- DIRECCIÓ GENERAL DEL MEDI NATURAL (2009). *Manual de conservació de la biodiversitat en els hàbitats agraris*. Generalitat de Catalunya.
- ESCOLA TALLER DEL PATRIMONI MARÍTIM DE BARCELONA (1994). *Les embarcacions de treball de la costa catalana, en declinar la vela*. Lunwerg Editores.
- EUROPARC-ESPAÑA (2007). *enREDando. Herramientas para la comunicación y la participación social en la gestión de la red Natura 2000*. Ed. Fundación Fernando González-Bernáldez [disponible a www.redeuroparc.org].
- EUROPARC-ESPAÑA (2010). *Estándar de calidad en la gestión para la conservación en espacios naturales protegidos. Guía de aplicación*. Ed. Fundación Fernando González Bernáldez [disponible a www.redeuroparc.org].
- FUNDACIÓ DEL MÓN RURAL (2010). *Camins ramaders i transhumància a Catalunya. Recomanacions i propostes* [disponible a www.fmr.cat].
- FUNDACIÓ DE LOS FERROCARRILES ESPAÑOLES (2011). *Desarrollo sostenible y empleo en las Vías Verdes* [disponible a www.viasdeempleoverde.com].
- GOB MENORCA (2004). *Custòdia del territori. L'acord de Pràctiques Agràries Sostenibles a Menorca* [disponible a www.gobmenorca.com/campanyes/custer].
- GARCIA, E.; GUTIÉRREZ, C. (coords.) (2008). *La gestió i recuperació de ribera. Guia tècnica per a actuacions en riberes*. Agència Catalana de l'Aigua. Departament de Medi Ambient i Habitatge [disponible a <http://aca-web.gencat.cat>].
- GÓNZÁLEZ DEL TÁNAGO, M. (coord.). (2008). *Restauración de ríos. Guía metodológica para la*

elaboración de proyectos. Ministerio de Medio Ambiente.

- JIMÉNEZ PÉREZ, I. I DELIBES DE CASTRO, M. (eds.) (2005). *Al borde de la extinción. Una visión integral de la recuperación de la fauna amenazada en España*. EVREN [disponible a Internet].
- LEVI, D. I KOCHER, S. (2009). *Understanding Tourism at Heritage Religious Sites* [disponible en pdf a Internet].
- LÓPEZ-MONNÉ, R. (2011). *Recuperar elements del territori, quins i per a què?*. Presentació realitzada a la jornada "Com recuperar l'essència del territori". Barcelona, 1 de juliol de 2011.
- MAÑOSA, S.; GIRALT, D.; PIETX, J. (2007). *Conservant tot conreant. Bases per a la custòdia del territori en finques agràries productives*. Xarxa de Custòdia del Territori. Institució Catalana d'Història Natural [disponible a www.xct.cat].
- MINISTERIO DE MEDIO AMBIENTE (2006). *Guía Europea de observación del patrimonio rural – CEMAT*. Ed. Centro de Publicaciones. Ministerio de Medio Ambiente [disponible a www.mma.es/secciones/desarrollo_territorial/ambito_europeo_dt/ceemat/pdf/guia_europea.pdf].
- MARM (2009). *Restauración de ríos. Guía jurídica para el diseño y realización de proyectos*.
- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2006). *Prototipus de Catàleg de Paisatge. Bases conceptuals, metodològiques i procedimentals per elaborar els catàlegs de paisatge de Catalunya*. Edició revisada. Observatori del Paisatge de Catalunya [disponible al web www.catpaisatge.net].
- NOGUÉ, J. (2010). *Paisatge, territori i societat civil*. Edicions 3i4.
- OBSERVATORI DEL PAISATGE (2009). *Arbres monumentals i singulars. Dossier digital* [disponible al www.catpaisatge.net].
- OBSERVATORI DEL PAISATGE (2010). *Paisatge i participació ciutadana* [disponible a www.catpaisatge.net].

- OBSERVATORIO EUROPEO LEADER (2001). *La valoración del turismo de senderismo en los territorios rurales. Guía pedagógica sobre la elaboración y la aplicación de un proyecto de senderismo* [disponible a Internet].
- OBSERVATORIO DE LA SOSTENIBILIDAD EN ESPAÑA (2009). *Patrimonio Natural, Cultural y Paisajístico: Claves para la Sostenibilidad*. [disponible a www.sostenibilidad-es.org].
- PARDO ABAD, C. (2004). *La reutilización del patrimonio industrial como recurso turístico. Aproximación geográfica al turismo industrial* [disponible a Internet].
- PEMÁN, J.; NAVARRO, R. (1998). *Re poblaciones forestales*. Universitat de Lleida.
- QUADERNA (2011). *Guía local de valoración turística. Orientaciones per a la identificació i la creació de productes turístics a escala local*. Observatori de Turisme i Departament d'Empresa i Ocupació [disponible a Internet].
- RODRÍGUEZ-PEREA, A.; SERVERA, J. & MARTÍN, J. A. (2000): *Alternatives a la dependència de les platges de les Balears de la regeneració artificial continuada: informe Metadona*. Universitat de les Illes Balears. Col·lecció Pedagogia Ambiental, 10.
- SABATÉ, X.; ROMERO-LENGUA, J.; HUGUET, P. I BARSORA, X. (2009). *Participar. Com incidir en les decisions que afecten el territori*. Institut del Territori. Edicions Tres i Quatre [disponible a www.gencat.cat/cads].
- SPOERER, M.; SUÁREZ, A. (2010). *Voluntariado corporativo en España y Latinoamérica. Rasgos comunes y distintivos*. Fundar i Forum Empresa.
- VALLEJO, R.; ESCARRÉ, A.; BELLOT, J. (1996). "La restauració dels terrenys afectats per incendis forestals". A: Terradas, J. (coord.). *Ecología del foc*. Proa.
- VIVES, J. (2011). *Patrimoni rural i pedra seca. 20 itineraris a peu i en BTT*. Cossetània Edicions.

Pàgines web

Medi natural

- Grup especialitzat en reintroduccions d'espècies de la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura (IUCN) www.iucnsscrg.org
- Estrategia Nacional de Restauración de Ríos www.marm.es/es/agua/temas/delimitacion-y-restauracion-del-dominio-publico-hidrolico/dominio-publico-hidrolico/estrategia-nacional-restauracion-rios
- Centro Ibérico de Restauración Fluvial (CIREF) www.cirefluvial.com
- Observatorio Convergente de Árboles Singulares www.ruralnaturaleza.com/arboles/observatorio
- Observatori del Paisatge de Catalunya www.catpaisatge.net/cat/publicacions_collecciones.php
- www.catpaisatge.net/cat/documentacion_guies.php
- Xarxa de Custòdia del Territori www.xct.cat

Medi rural i marí

- El món agrari a les terres de parla catalana www.sre.urv.es/irmu/monagrari
- La Gastroteca. L'aparador de la gastronomia i els productes agroalimentaris locals www.gastroteca.cat
- Blog Productes del camp www.productesdelcamp.cat
- Aforavila. Comercialització de productes locals i d'agricultura ecològica a les Illes Balears www.aforavila.com
- Esporus – Centre de conservació de la biodiversitat cultivada www.esporus.org.
- Arrels. Conreus de sabers www.arrelsconreusabers.cat
- Fundació del Món Rural www.fmr.cat

- Wikipèdia. Barraques de pedra seca als municipis catalans <http://wikipèdia.catpaisatge.net>
- Paisatges de la pedra seca. Dossier www.catpaisatge.net/dossiers/pedra_seca/cat/index.php

Patrimoni històric i cultural

- Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya Web www.patrimoni.gencat.cat
- Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià www.cult.gva.es/dgpa/index.html
- Balears cultural tour www.balearsculturaltour.es
- Plan de Patrimonio Industrial. Instituto del Patrimonio Cultural de España www.mcu.es/patrimonio/MC/IPHE/PlanesNac/PlanIndustrial/PatrimoniIndustrial.html
- Vías verdes www.viasverdes.com
www.viasdeempleoverde.com

Patrimoni cultural immaterial

- Pla d'implementació dels recursos turístics intangibles de Catalunya www.gencat.cat/diue/ambits/turisme/pla_intangibles/index.html
- Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya <http://cultura.gencat.cat/CPCPTC>
- Cultura popular i d'arrel tradicional de Menorca <http://culturapopularmenorca.cat>

